Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's
SHRI DHOKESHWAR COLLEGE, TAKALI DHOKESHWAR
Tal:-Parner, Dist.:- Ahmednagar. 414304 (M.S.)
☏(Off.): 02488- 295395
NAAC ACCREDIATED "B"GRADE

- **Id. No.PU/AN/047/1994**
- **Email:** tdcollege@gmail.com
- **Web:** www.shridhokeshwarcollege.org

Dr. Shri Laxmanrao Shri. Matkar
Principal
M.Sc, Ph.D, L.L.B, D.Sc(U.S.A)
Mob.No.9011503334

3.3.1 Number of research papers published on UGC website in 2019-20 years

Sr. No.	**Name of Teacher**	**Departments**
1	Mr. Gavit P.M.	History
2	Dr. Ghule J.S.	Political Science
3	Mrs. Pingat S.P.	Commerce
4	Mrs. Mhase R.M.	Commerce
5	Mrs.Mhase R. M.	Commerce
6	Dr.Korade S.M.	Geography
7	Mr. Alhat S.A.	Marathi
8	Dr. Ghule J.S.	Political Science

प्राचार्य
श्री. ढोकेश्वर कॉलेज
टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अ.नगर

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka.
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	माहिती तंत्रज्ञान आणि समाजशास्त्र **डॉ. संजय हिंदूराव शिंदे**	६७-७३
१४	वाढत्या बेरोजगारीचा ग्रामीण भागातील विविध सामाजिक संस्थावर पडलेला प्रभाव **डॉ. प्रकाश पाटील**	७४-७७
१५	वृध्दांच्या समस्या कारणे व उपाययोजना **पवळ रंजना भिमराव**	७८-८४
१६	शेतीबरोबरच आधुनिक पद्धतीने शेतीपूरक व्यवसाय शाश्वत उत्पन्नाचा स्त्रोत **प्रा. प्रविण प्रकाश डांगे**	८५-८७
१७	भारतीय शेतीला वरदान ठरणाऱ्या शासनाच्या योजना **श्रीमती मंगल दत्तात्रय कापसे**	८८-९२
१८	भारतातील सामाजिक समस्या **किरण चंद्रशेखर कानडे**	९३-९७
१९	पंचायत राज आणि महिलांचा राजकीय सहभाग **सौ. कांबिरे रोहिणी भाऊसाहेब**	९८-१०२
२०	ग्रामीण समाज व्यवस्थेतील गावगाडा पद्धतीतील परिवर्तने **सचिन गोवर्धन कांबळे**	१०३-१०९
२१	कोल्हापूर जिल्ह्यातील महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळाचे कार्य **राजेंद्र गजेंद्र लवटे**	११०-११५
२२	स्त्री भृणहत्या एक सामाजिक समस्या **ज्योती रमेश कांबळे**	११६-१२०
२३	शेतकरी व सामाजिक तानतनाव **प्रो. नर्मदा रा. कुराडे**	१२१-१२३
२४	भटक्या जमातीतील स्त्रीयांच्या दर्जाचे बदलते स्वरुप (विशेष संदर्भ पश्चिम महाराष्ट्रातील सांगली जिल्ह्यातील नदीवाले समदाय) **प्रा. डॉ. सतिश सर्जेराव देसाई**	१२४-१३०
२५	जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था : एक दृष्टीक्षेप **डॉ. ए. बी. मुळीक** **डॉ. एन. ए. पाटील**	१३१-१३७

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आदिवासी भागातील सामाजिक समस्या **प्रा. चिंतामण धिंदळे**	१-५
२	पेशवेकालीन महाराष्ट्रातील आर्थिक जीवन **प्रा. डॉ. अनिल शिवाजी टिके**	६-९
३	उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने **श्री नेटके शिवाजी रावसाहेब** **डॉ. कदम संदिप मारुती** **श्री. अभंग संदिप बाबुराव**	१०-१५
४	स्त्रीशक्ती व सामाजिक वास्तव **डॉ. निकम आर. डी.**	१६-१८
५	इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची राजकीय प्रक्रियेतील भूमिका व सरकारचे नियंत्रण - एक अभ्यास **जिजाभाऊ सिताराम घुले** **डॉ. संजय गायकवाड**	१९-२४
६	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका **प्रा. डॉ. माने डी. एन.**	२५-३३
७	भारतीय शेतीसमोरील समस्या व उपाय **सहायक प्रा. श्री. खोचगे बी. एस.**	३४-३७
८	ग्रामीण सामुदायिक विकास आणि नवीन सामाजिक समस्या **सौ. प्रा. संगिता यशवंत पाटील** **प्रा. कुकडे बी. जे.**	३८-४२
९	समाजातील उद्योजकांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास **प्रा. श्री. करवर अनिल किसन**	४३-४८
१०	राष्ट्रीय एकात्मता **सौ. पोवार एस. इ.**	४९-५३
११	"भारतातील कुपोषण" ज्वलंत सामाजिक समस्या - एक अभ्यास **प्रा. डॉ. सौ. वर्षा यशोधन पाटील**	५४-६२
१२	उच्च शिक्षणाची - आव्हाने **डॉ. ज्ञानेश्वर शामराव आवाळे**	६३-६६

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

५. इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची राजकीय प्रक्रियेतील भूमिका व सरकारचे नियंत्रण - एक अभ्यास

जिजाभाऊ सिताराम घुले
संशोधक विद्यार्थी, पिंपल्स कॉलेज, नांदेड.
स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.
डॉ. संजय गायकवाड
योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय, वसमतनगर.

प्रस्तावना

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे त्यामुळे जनसंपर्काची विविध माध्यमे आज उपलब्ध आहे. ती माध्यमे समाज मनावर अधिराज्य गाजवताना दिसून येतात, त्यातील महत्वाचे माध्यम म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे (Electronic Media). समाज, राजकारण आणि प्रसारमाध्यमांचे तंत्र यांचा घनिष्ठ संबंध आहे, ही माध्यमे ज्यांच्या हातात असतात सत्ता त्यांच्या हातात असते व असे सत्ता हातात असलेले गट माहितीवर ताबा मिळवून वास्तवाचा विपर्यास करतात. इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे दृक्–श्राव्य असल्यामुळे संदेश वाहकाचे काम अधिक सुलभपणे करतात त्यामुळे ते ज्यांच्या ताब्यात असतील ते समाज गट संदेशावरही ताबा मिळवितात.

20 व्या शतकात इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे व लोकशाही राजकीय प्रक्रिया यांचा अनुबंध दिवसेदिवस अधिकाधिक घट्ट होतांना दिसतो. लोकशाही प्रक्रिया 'सौदेबाजीचे राजकारण' (Barganing Politics)घडत असल्यामुळे सौदेबाजीचे कसब ज्यांच्याकडे अधिक चांगले असेल त्यांच्या विजयाची शक्यता अधिक जास्त असते त्यामुळे जो तो आपली बाजू कौशल्यपूर्ण पध्दतीने मांडण्यासाठी विविध समाज माध्यमांचा वापर करतात त्यात इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे महत्वाची भूमिका बजावताना दिसून येतात. आपली राजकीय भूमिका समाजास पटवून देवुन लोकांशी अचुक संवाद साधल्यास निवडणूकीच्या राजकारणात यश मिळविता येत असल्यामुळे समकालीन राजकीय परिस्थितीचा विचार करता इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे, राजकीय प्रचार (Political Propaganda) समाज आणि राजकीय प्रक्रिया हा विषय अभ्यासक व संशोधकांचे लक्ष वेधुन घेत आहे.

शोधनिबंधाची उद्दीष्टये

1. इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांवरील सरकारचे नियंत्रण व त्याचा समाज व राजकीय प्रक्रियेवरील परिणाम यांचा अभ्यास करणे.
2. इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची राजकीय सामाजिकीकरणातील भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती व स्त्रोत

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी निरीक्षण, विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यात प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, संशोधन पत्रिका, मासिके, वर्तमानपत्रे, विविध अहवाल, संकेत स्थळांवरील माहिती, न्यूज चॅनलवरील विविध कार्यक्रम इत्यादी माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे, समाज आणि राजकीय प्रचार (Political Propaganda)

राजकीय शिक्षणासाठीचे सर्वात प्रभावी आणि या संदर्भाने प्रचार करणारी माध्यमे म्हणून इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांकडे पाहिले जाते. या प्रसार माध्यमांची ताकद अनेकांना फार मोठी वाटते. हिटलरलाही ती मोठी वाटत होती. हिटलरच्या आत्मचरित्रात प्रोपगंडा या विषयी विस्तृत लिखान करण्यात आले आहे, त्यावरुन हिटलरही एकांगी, अतिशोक्त आणि अर्धसत्य / असत्य माहिती प्रसरणावर भरवसा ठेवणारा राजकीय कार्यकर्ता आणि वक्ता होता असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

Political Propaganda means "Political Ideas or information, not always true, used to promote or damage, an instition, an individual or a political case" म्हणजेच विशेषतः पक्षपाती किंवा दिशाभूल करणाऱ्या स्वरुपाची माहिती जी राजकीय हेतू किंवा दृष्टीकोणाचा वापर करण्यासाठी वापरली जाते तिला राजकीय प्रचार असे म्हणतात. हिटलरच्या मते प्रचार हा लोकांच्या भावना चेतवणारा असावा, तो त्यांच्या विवेकशक्तीला जागृत करणारा नसावा. लोकांच्या भावनांना हात घालुन त्यांची कल्पना शक्ती जागृत करण्याची कला प्रचारात असली पाहिजे. प्रचार राष्ट्रीय जनतेच्या ह्रदयाला साद घालणारा आणि त्यांचे लक्ष केंद्रीत करणारा असावा. समाजातील लोकांची ग्रहणशक्ती अत्यंत मर्यादित स्वरुपाची असते. व समज अतिशय दुबळी असते. त्यामुळे त्यांना कशाचाही लवकर विसर पडतो म्हणून प्रचार प्रभावीपणे करण्यासाठी काही मोजक्याच आणि मुलभूत मुददयांभोवती तो केंद्रीत केलेला असावा, तसेच हे मुद्दे ठराविक पध्दतीने वारंवार मांडत राहिले पाहिजे, त्यासाठी विशिष्ट अशा घोषणा तयार करुन त्या तो पर्यंत सातत्याने उच्चारात राहिले पाहिजे, जो पर्यंत सामान्यातील सामान्य व्याक्तींना त्यामागील कल्पना कळून येत नाही. हिटलरचे हे उदाहरण समकालीन भारतीय राजकीय राजकारणाला चपखल बसताना दिसते.

इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांचा समाज मनावर प्रभाव असल्यामुळे पक्षपाती किंवा दिशाभूल करणाऱ्या स्वरुपाचा राजकीय माहितीचा प्रसार करण्यासाठी ही माध्यमे वापरली जात आहेत तसेच या माध्यमांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी सरकारी तसेच पक्षीय पातळीवर प्रयत्न करण्यात येत आहेत त्यामुळे अशी माध्यमे लोकशाही राजकीय प्रक्रियेसाठी धोकादायक ठरतील का ? यांचे उत्तर नेमकेपणाने देणे कठीण असले तरी अलिकडच्या काळात या माध्यमांचा व्यवहार लोकशाही राजकारणासाठी जसा पुरक ठरला तसाच राजकारणाला 'घाणेरडा उद्योग' करुन टाकण्यासाठी कारणीभूत झाला आहे.

जगातील विविध देशांचा विचार करता अमेरिकेसारख्या प्रगत देशातील अध्यक्ष पदाची निवडणूक असो किंवा दक्षिण अफ्रिका, इराण, स्पेन, हंगेरी, पोलंड यासारख्या देशातही या समाज माध्यमांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम सिद्ध झाले आहेत. दूरचित्रवाणी हे माध्यम दृक्–श्राव्य असल्यामुळे आपल्या लक्ष गटापर्यंत पोहोचणे त्यांच्याशी अचूक संवाद साधणे, संदेश पोहोचविणे वापरकर्त्याला सहज सोपे असल्यामुळे व त्याचा ताबोडतोप परिणाम दिसून येत असल्यामुळे त्याचा वापर मोठया प्रमाणावर होताना दिसून येतो. ही माध्यमे दुधारी शस्त्रासारखी असल्यामुळे व्यापक समाजहितासाठी काम करणारे कार्यकर्ते जसा याचा वापर करतात तसेच धर्मांध, संकुचित हितासाठी काम करणारे समाजकंटकही वापर करतात व समाजात भ्रांती व अविश्वासाचे अनिश्चितेचे वातावरण निर्माण करतात. विशेषतः निवडणूकांच्या काळात विविध पक्षातील राजकीय नेतृत्वाकडून असत्य, अवाजवी, अवास्तव माहिती पसरविल्यामुळे मतदारांच्या विचार क्षमता कुंठीत होऊन पूर्वग्रह दूषितपणामुळे भलत्याच उमेदवाराला मते

जातात. असे असले तरी उमेदवाराच्या गैरकृत्य अचूकपणे उघड करुन लोकशाही प्रक्रिया बळकट करण्यासाठी ही या प्रसारमाध्यमांचा हातभार लागला आहे.

भारतीय समाज, भारतीय निवडणूक प्रक्रिया आणि लोकशाही व्यवहार या माध्यमांनी कसा प्रभावित केला आहे हे पाहण्यासाठी भारतातील सन 2014 च्या लोकसभा निवडणूकीच्या नजिकचा कालखंड व लोकसभेनंतरच्या काळातील घटनांचा मागोवा घेतला असता समजून येईल. 16 व्या लोकसभेची निवडणूक नरेंद्र मोदी, राहूल गांधी या व्यक्तीभोवती केंद्रीत होण्यास दूरचित्रवाणी / टेलिव्हिजन या इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांनी महत्वाची भूमिका बजावली. या लोकसभेच्या निवडणूकीत सर्वात जास्त कुणी प्रभावीपणे काम केले असेल तर ते चित्रवाणी या माध्यमाने. या माध्यमांत सातत्याने नरेंद्र मोदी दिसत होते. त्या खालोखाल राहूल गांधी थोडया फार प्रमाणात अरविंद केजरीवाल आणि प्रियंका गांधी दिसू लागल्या. या प्रसारमाध्यमांचे वैशिष्टे म्हणजेच त्या लवकर व्यक्तीनिष्ठ होवुन जातात. एखादा व्यक्ती कॅमेऱ्यासमोर ठेवला की, मग त्याचा पक्ष, त्याचे कार्ये, त्याची दीनचर्या, त्याचा विचार, त्याचे सहकारी, त्याचा इतिहास हे सगळे मांडले जाते वास्तविक पहाता निवडणूक म्हणजे मतदारसंघ, त्याची वैशिष्टे, राजकीय पक्ष, त्यांचा प्रचार, देशासमोरील प्रश्न, नेतृत्व, कार्यकर्ते, लोकशाही संस्था अशा लोकशाही गोष्टींचा समुह असतो, मात्र त्याऐवजी सध्याच्या काळात व्यक्तीकेंद्रीता आली आणि ठराविक व्यात्तीभोवती निवडणूक केंद्रीत झाली या केंद्रीकरणात इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण ठरली. 2014 च्या निवडणूकीत मोदी, केजरीवाल आदि मंडळींनी भारतात पहिल्यांदाच इतक्या मोठया प्रमाणावर इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर निवडणूका आणि आपल्या राजकीय भूमिकांच्या प्रचारासाठी केला. निवडणूकीत पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांचा दहा वर्षाचा कारभार तथाकथित भ्रष्टाचाराची प्रकरणे यावर टिका करतांना ही माध्यमे मोदी प्रचारक कधी होवून गेली आणि एका संकुचित धोकेबाज व प्रतिगामी वैचारिक संस्कृतीखाली प्रसारमाध्यमे जावुन उभी राहिली हे कळलेच नाही. रामचंद्र गुहा या बाबतीत असे म्हणतात की, धर्मातील भक्ती हा आपल्या उध्दाराचा मार्ग आहे. तर राजकारणातील भक्ती मार्ग हा हुकूमशाहीकडे घेवुन जातो. याची प्रचिती अलिकडील काळातील काही घटनांचा अभ्यास केल्यास दिसून येते.

इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांद्वारे राजकीय पक्षांनी एका बाजूला प्रतिमासंवर्धन तर दुसऱ्या बाजूला चारित्र्यहनन केले. भाजपने राहूल गांधी संसदेत किती वेळा बोलले, किती वेळ उपस्थितीत राहिले. त्यांचे शिक्षण, एखादया प्रश्नावरील मत इत्यादी गोष्टी सातत्याने जनते समोर आणल्या व त्या बिंबविण्याचा प्रयत्न केला यातून मतदारवर्तन प्रभावित होवुन कॉंग्रेसची भ्रष्ट प्रतिमा तयार करण्यास त्यांना यश मिळाले. त्याचबरोबर गांधी व नेहरु घराण्याविषयीची चुकीची माहिती या माध्यमांद्वारे पसरविण्यात आली. राहूल गांधी म्हणजे 'शहजादे' आहेत आणि मोदी कसे सर्वसामान्य 'चायवाला' आहेत आणि आता त्यांच्यामुळेच कसे 'अच्छे दिन' येणार आहेत हे बिंबविण्याचा प्रयत्न समाज माध्यमांद्वारे केला गेला. दूरचित्रवाणीवर तसेच विविध न्यूज चॅनलवर 'नमो विरुध्द रागा' अशी राजकिय प्रचार मोहिम राबविण्यात आली व त्यातून मोदी यांनी केलेला विकास कसा शाश्वत आहे यासाठी तथाकथीत गुजरात मॉडेलचा वापर करण्यात आला. त्यातून मोदींची विकासपुरुष अशी प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. 'चाय पे चर्चा' घडून आणून मोदी सर्वसामान्यांचे प्रतिनिधी आहेत अशी प्रतिमा संवर्धनाची मोहिम राबविण्यात आली व त्यातून यश मिळवत भाजपने बहुमतापर्यंत बाजी मारली. भाजपच्या म्हणजेच नरेंद्र मोदींच्या या विजयात इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांनी महत्वाची भूमिका बजावली. तर सन 2019 च्या लोकसभा निवडणूकीत राहूल गांधी यांच्या बोलण्या वागण्यातील विसंगतीचे विडंबन करुन 'पप्पू' अशी प्रतिमा तयार केली गेली तर कॉंग्रेसने मोदींची आश्वासने, ती पूर्ण करण्यात आलेले अपयश, खोटारडेपणा, माहितीतील विसंगती जनतेसमोर ठेवुन मोदींची 'फेकू' अशी प्रतिमा तयार केली. तसेच

राफेल प्रकरणांवरुन 'चौकीदार चोर है' अशी प्रतिमा कॉंग्रेसने तयार केली. त्यास 'मै भी चौकीदार हूँ', 'फिर एक बार मोदी सरकार', 'हर हर मोदी घर घर मोदी' हे अभियान राबवून भाजपने उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच त्यांची 'छप्पन इंच' छातीचा राष्ट्रपुरुष अशी प्रतिमा तयार करण्याचा प्रयत्न भाजपने प्रसारमाध्यमांद्वारे केला.

इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे आणि त्यावरील नियंत्रण

भारत सरकार – माध्यमे – उद्योगपती यांचे घनिष्ट नाते पहायला मिळत आहे. उदा. टि.व्ही. 18 व नेटवर्क 18 या कंपन्या अंबानी यांनी विकत घेतल्या त्यांची नरेंद्र मोदींची मैत्री पाहता बहुतांश वाहिन्या भाजप व नरेंद्र मोदी यांच्या प्रचारात बुडून गेल्याचे निवडणूक काळात दिसून आले. कित्येकदा आपल्याबद्दलची वाईट बातमी प्रसिध्द न करण्यास माध्यमांतील उद्योगपतींना सरकार सांगते किंवा उद्योगपती सरकारकडून दडपन आणतात. त्याचप्रमाणे माध्यमे दोघांकडूनही आपला स्वार्थ साधून बातम्या दडपतात.

सन 2014 पासून एक नविन भारत उदयाला आला आहे. जेथे बुध्दीवाद हा राष्ट्रवादापुढे नामोहरण झालेला दिसतो. इलेक्ट्रॉनिक मिडियातील 'News Anchor' विश्वसनिय बातम्यांचा अहवाल देण्याऐवजी स्वतःचे विचार व्यक्त करताना दिसतात. जणू काही 'बिगबॉस' सारख्या एखादया कार्यक्रमाचा तो भाग वाटावा. तथ्य, तर्कशास्त्र आणि संशोधनाद्वारे चालविली जाणारी पत्रकारिता बदलली आहे हे यावरुन दिसून येते 2014 मध्ये माध्यमांच्या भूमिकेबाबत पत्रकार विनोद मेहता असे म्हणतात की, "माध्यमे ही अपारदर्शक, खुरडत चालणारी, सातत्य शुन्य, कर्कश, दुटप्पी, कुरघोडी करणारी, साक्षातकारी, कारस्थानी, अर्धसत्य सांगणारी आणि क्वचितच दखलपात्र अशी वाटली." रमित वर्मा यांनी Officel Peeing Human या फेसबुक आणि यूटयूब चॅनलवर एक समिक्षा केली. त्यांनी सर्वात जास्त टि.आर.पी असणाऱ्या झी न्यूज, न्यूज 18, आज तक, इंडिया टि.व्ही. या चार वाहिन्यांवरील 19 ऑक्टोबर 2019 पर्यंतच्या 202 वादविवादांचे समिक्षात्मक संशोधन केले. त्यांच्या असे लक्षात आले की, या वाहिन्यावरील बहुसंख्य कार्यक्रम सरकारी पक्षांची बाजू घेणारे होते. त्यातील काही विषयांवर नजर टाकली असता असे दिसून येते की, या चर्चात्मक कार्यक्रमात पाकिस्तानपर हमला – 79 चर्चा, विपक्षपर हमला – 66 चर्चा, संघ व भाजपची स्तुती – 36 चर्चा, राममंदिर – 14 चर्चा, पुरग्रस्त बिहार – 3 चर्चा, चंद्रयान मिशन – 2 चर्चा, स्वामी चिन्मयानंद बलात्कार प्रकरण – 1 चर्चा, पी.एम.सी. बॅंक घोटाळा – 1 चर्चा मात्र सरकारला अडचणींचे ठरतील अशा घसरती अर्थव्यावस्था, बेरोजगारी, शिक्षणव्यवस्था, आरोग्य, शेतकऱ्यांच्या समस्या, गरीबी व कुपोषण, पर्यावरण सुरक्षा, झुंडशाही या प्रश्नांवर एकही चर्चात्मक कार्यक्रम घडून आला नाही. यावरुन वृत्तवाहिन्यांचा कशा प्रकारे वागत आहेत आणि महत्वाच्या प्रश्नांना कशी बगल दिली जात आहे हे दिसून येते. आज तक चा हे दंगल, न्यू 18 चा आरपार झी न्यूजचा ताल ठोकके आणि इंडीया टि.व्ही. चा कुरुक्षेत्र या कार्यक्रमांचा विचार करता असे दिसून येते की, हे कार्यक्रम भाजप/आरएसएस च्या अतिराष्ट्रवादी अजेंडयाच्या मुखपत्राप्रमाणे वाटतात. सन 2011 मध्ये माजी पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांना थेट प्रश्न विचारणारे या वृत्त वाहिन्यांचे पत्रकार वर्तमान पंतप्रधानांचा बजाव करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसून येतात. ज्यांनी सहा वर्षांच्या काळात एकही पत्रकार परिषद घेतली नाही. तर दुसरीकडे मुख्य प्रवाहातील इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमातील एन.डी. टिव्हीचा रविशकुमार नावाचा पत्रकार आपल्या 'प्राईम टाईम' कार्यक्रमात जनतेच्या प्रश्नांवर प्रकाश टाकणारे कार्यक्रम करतो आणि आशियातील सर्वोच्च असणारा Ramon Magsaysay पुरस्कार मिळवितो. मात्र सरकारी पातळीवर याची फारशी दखल घेतली जात नाही, कारण "सरकारला प्रश्न विचारणारा 'मिडिया' सरकारला नको आहे" असे रविशकुमार म्हणतात.

सरकारचे अलिकडील काळात इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांवर नियंत्रण प्रस्थापित होत आहे हे काही घटनावरुन दिसून येते. पुण्य प्रसून वाजपेयी यांनी द वायर या Online New Portal ला लिहिलेल्या लेखात असे म्हटले आहे की, मी एबीपी न्यूज या वृत्तवाहिणीवर मास्टरस्ट्रोक हा कार्यक्रम घेत होतो. या कार्यक्रमांत देशासमोरील महत्वाचे प्रश्न सरकारच्या योजनांतील वास्तविकता मांडण्याचा प्रयत्न करत होतो. वाजपेयी असे म्हणतात की, हा कार्यक्रम करताना एबीपी न्यूजच्या मुख्य संपादकांनी कार्यक्रम घेतांना सरकारवर टिका करताना पंतप्रधान मोदींचे नाव घेवु नका असे सांगितले. हवेतर मंत्रीमंडळातील त्या प्रश्नांशी संबंधित मंत्र्याचे नाव घेतले तरी चालेल पण मोदी यांचे नाव कुठेही वापरु नका असे सांगण्यात आले, पुण्य प्रसून वाजपेयी असे म्हणतात की, जर सरकारच्या प्रत्येक योजनेचा चेहरा पंतप्रधान असतील तर त्यांचा उल्लेख न करता रिपोर्टींगचे काम कसे करता येईल? ते पुढे असे म्हणतात की, नंतरच्या काळात मोदींचे नाव, त्यांचा चेहरा वापरु नका असे सूचनांद्वारे सांगण्यात आले. 9 जुलै, 2018 च्या मास्टरस्ट्रोक कार्यक्रमात शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या योजनेच्या दाव्यातील फोलपणा उघडा केल्यानंतर 13 जुलै, 2018 नंतर 9 ते 10 या वेळात एबीपी न्यूज चॅनलचा पडदा काळा दिसत असल्याच्या ग्राहकांच्या तक्रारी आल्या. याच काळात वाजपेयींचा मास्टरस्ट्रोक हा कार्यक्रम होत असे. एबीपी न्यूज चॅनलच्या सुत्रांनी खात्री केल्यावर असे समजले की, ही समस्या जाणून बुजून केली जात होती. पुढे मिलिंद खांडेकर, पुण्य प्रसून वाजपेयी, अभिसार शर्मा तसेच त्यांनी या वृत्तवाहिणीचा राजीनामा दिला. द वायर आणि द स्क्रोलच्या रिपोर्टनुसार एबीपी न्यूजवर हळूहळू दबाव टाकला जात होता.

वाजपेयी पुढे असे म्हणतात की, बातम्यांना हाताळण्यासाठी सरकारने ॲडीशनल डायरेक्टर जनरल ऑफ आयएनबी मिनिस्ट्रीमध्ये 200 लोकांची टिम देखरेख करण्यासाठी नेमली आहे ही टीम तीन स्तरात काम करते. यात 150 लोक वार्तांकन करणाऱ्या प्रसारमाध्यमांवर देखरेख करण्याचे काम करतात. उर्वरित 50 लोकांपैकी 25 लोक हे ठरवितात की, न्यूज चॅनलवर काय दाखविले गेले पाहिजे तर बाकीचे 25 लोक काय दाखविले जावे याचे पुनरावलोकन करतात. माहितीवर देखरेख करणारे टीम ती माहिती संकलित करुन तीन अधिकाऱ्यांमार्फत एक अहवाल तयार करते व हा अहवाल आयएनबी मिनिस्टर म्हणजेचं माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय यांकडे दिला जातो. व माहिती प्रसारणमंत्री कार्यालय हा अहवाल प्रधानमंत्री कार्यालयाच्या अधिकाऱ्यांना देतात. हे अधिकारी विविध वृत्तवाहिन्यांना काय दाखविले जावं, काय दाखविले जावु नये, तुम्हांला काय हटवावे लागेल याचे निर्देश देतात. या लेखात वाजपेयी पुढे असे म्हणतात की, न्यूज चॅनलवर सरकारी नियंत्रण मिळवणे आता येथपर्यंत पोहोचले आहे की, एखादी वृत्तवाहिणी 90 टक्के सरकारची बाजू मांडत असेल आणि 10 टक्के सरकारी धोरणांवर टिका करत असेल तरीही सरकारी प्रवक्ते या वृत्तवाहिणीवर चर्चेसाठी यायचे बंद होतात. यावरुन असे दिसून येते की, इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

सारांश

इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे राजकीय शिक्षणासाठीचे तसेच प्रचार प्रसारासाठीचे महत्वाचे माध्यम आहे. या माध्यमातून समाजातील विविध घटकांना एकाचवेळी अचूकपणे हवा तो संदेश पाठविण्याचे काम सहज व सुलभपणे होते. त्यामुळे या माध्यमांचा समाज मनावर प्रभाव आहे. त्यामुळे सत्ताधारी, महत्वाचे राजकीय नेते आपला प्रभाव व वर्चस्व या माध्यमांवर निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. देशातील विविध निवडणूकांचा विचार करता ही इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे जनमानस तयार करण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावत असल्यामुळे त्यांच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी विविध घटक प्रयत्नशील असलेले दिसतात. विविध राजकीय पक्ष, नेते आपला Political

Propoganda राबविण्यासाठी या प्रसारमाध्यमांचा उपयोग करतात, या प्रसारमाध्यमांद्वारे एकीकडे प्रतिमा संवर्धन व दुसरीकडे राजकीय चारित्र्यहनन करण्याचा प्रयत्न केल्याचे निवडणूक काळातील काही घटनांवरुन दिसून येते. अलिकडील काळात सरकारी यंत्रणेकडून आपल्या शासकीय धोरणांचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी या प्रसारमाध्यमांचा वापर केला जातो. तसेच सरकार ही प्रसारमाध्यमे आपल्यावर टिका करणार नाही याची खबरदारीही घेत आहे.

संदर्भसूची

१. ऋषिकेश, 2018, लोकशाहीच्या दिवाणखान्यातला सोशल मिडिया नावाचा हत्ती (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध) माध्यमनामा www.aksharnama.com

२. अधिक माहितीसाठी – do Social Media Threaten Democracy, The Economist, 4 Jully, 2017.

३. पवार प्रकाश, राजकीय वर्चस्वाचे माध्यमः सोशल मिडिया, दैनिक सकाळ, 29 जुलै, 2018

४. चौसाळकर अशोक, (संपा.), 2014 समाज प्रबोधनपत्रिका, एप्रिल–जुन 2014, अंक कमांक 2016, भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर (या पत्रिकेतील माध्यमे आणि मोदी बिंदू हा जयदेव डोळे यांचा लेख.)

५. आऊटलुक, द टर्न ऑफ द फ्रेज, 12 मे 2014.

६. www.econmomictimes.com March, 2018

७. https://m.thewirehinind.com/articl/puny˜pracun˜bajpai˜abp˜news˜masterstroke˜modi˜govt˜media/53257

८. https://youtu.be/gXB9n3dp6Eg.

९. https://youtu.be/JIL6X2RUAVA.

१०. https://youtu.be/wff5Q17LYy4.

११. https://youtu.be/ANmgmLOniSg.

१२. https://m.thewirehindi.com

१३. https://scroll.in

Special Issue, December 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Refereed Research Journal

Vidyawarta®

Editor
Dr.Bapu Gholap

Guest Editor
Prof.Dr.Sou.Vijaya Gursal

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

December 2018
Special Issue

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Guest Editor
Prof. (Dr). Sau. Vijaya Gursal

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

28) महाराष्ट्रातील शेती व्यवसाय आणि पीकरचना बदलाचा अभ्यास ||109
डॉ. जयश्री आर. दिघे, जि. अहमदनगर

29) भारतीय अर्थव्यवस्थेतकृषी उत्पादकतेचेयोगदान ||113
प्रा. डॉ. पवार भाऊसाहेब रामचंद्र, जि. अहमदनगर

30) भारतीय अर्थव्यवस्था ||121
प्रा. प्रविण भास्कर गोळे, नाशिक

31) भारतीय रूपयाचे अवमुल्यन ||120
प्रा. डॉ. गव्हाळे बी. व्ही., जि. पुणे

32) केंद्र—राज्य वित्तिय संबंधी मुल्यांकन आयोग ||122
प्रा. डॉ. सौ. सुनिता अविनाश शिंदे, गौतमनगर

33) भारतातील बेकारी व दारिद्रय ||125
स. प्रा. पिंगट सविता पांडुरंग, जि. अहमदनगर

34) भारताच्या निर्यात व्यापारात कृषी क्षेत्राचे योगदान
प्रा. श्री. जाधव संतोष ज्ञानदेव, जि. अहमदनगर ||128

35) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचा विकास : एक दृष्टिक्षेप
सौ. पाऊलबुद्धे अनुराधा रामभाऊ, औरंगाबाद ||131

36) कर्जबाजारीमुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या सध्यस्थितीचा चिकित्सक अभ्यास
कु. पुजा सोपानराव धनवटे ||134

37) GROWTH IN TRACTOR MANUFACTURING INDUSTRY AND ITS IMPACT ON AGRI...
Prof. D. H. Bhagure & Dr. B. R. Pawar, Dist.- Ahemadnagar ||138

38) Indian Economy
Prof. Mahale S. A., Shrirampur ||142

39) **The problem of Agricultural Economy in Dindori Tahshil**
Dr.Dhiraj .C. Zalte , Dist. Nasik (M.S.) ||147

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

२. भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. जाधव आर. डी., अथर्व प्रकाशन पुणे —५१

३. भारतीय शासन आणि राजकारण : डॉ. देशमुख अलका, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर—२००९

४. भारतीय शासन आणि राजकारण : पाटील बी.बी., फडके प्रकाशन दुधाळी, कोल्हापूर—२००२

५. विशेष आर्थिक क्षेत्र : डॉ. गोविलकर विनायक, डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे.

६.http://Interstatecouncil.nic.inpunchhi commission/

❑❑❑

33

भारतातील बेकारी व दारिद्रय

स. प्रा. पिंगट सविता पांडुरंग
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

****

भारत हा कृषिप्रधान देश असून सहा लाख खेडयांचा भारतात समावेश आहे. भारतातील सत्तर टक्के जनता आजही खेडयात राहते. अगदी प्राचीन काळापासून भारतात शेती केली जाते. परंतु शेतीक्षेत्राचे भविष्य मात्र मान्सून पावसावरच अवलंबून असल्याचे दिसून येते त्याचबरोबर भारतात लोकसंख्येचा भस्मासूर /प्रस्फोट झालेला आहे. पावसाचे कमी प्रमाण व लोकसंख्येचे जास्त प्रमाण यामुळेच भारतात बेरोजगारीचे /बेकारीचे मोठे प्रमाण आढळून येते. भारतातील लघुउदयोग व कुटीरोदयोगांचे प्रमाण अत्यल्प असून औदयागिक क्षेत्रही एवढया मोठया लोकसंख्येला रोजगार पूरवू शकत नाही. परिणामी भारतात बेरोजगारिचे व दारिद्रयाचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून येते.

हेतू :— भारतातील बेराजगारी व दारिद्रय या संकल्पनांचा अभ्यास करणे बेरोजगारीचे व दारिद्रयाचे प्रकार, कारणे, परिणाम व उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

बेकारी व्याख्या :— काम करण्याची इच्छा व पात्रता असूनही व्यक्तीला काम उपलब्ध न होणे यास बेकारी असे म्हणतात.

दारिद्रय :— मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची व्यक्तीची असमर्थता म्हणजे दारिद्रय होय.

भारतातील बेकारीचे प्रकार

ग्रामीण बेकारी :—

१. उघड बेकारी २. प्रछन्न बेकारी ३. हंगामी बेकारी

१. उघड बेकारी :— ग्रामीण भागात ७० टक्के लोकसंख्या राहते त्यापैकी ब—याच लोकांना

शेतीक्षेत्राकडून रोजगार उपलब्ध होत नाही त्या बेकारीस ग्रामीण बेकारी असे म्हणतात.

२. प्रछन्न बेकारी :— ग्रामीण भागातील शेती क्षेत्रामध्ये अधिक लोक तिथे काम करतात त्यांच्यामुळे उत्पादकतेत झालेली वाढ शून्य असते. त्यास प्रछन्न बेकारी/छुपी बेकारी असे म्हणतात.

३. हंगामी बेकारी :— ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे व शेतीक्षेत्र हे पावसावर अवलंबून असल्यामुळे शेतीक्षेत्राकडून ५ ते ७ महिनेच लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. इतर हंगामात हे लोक बेकार असतात. तसेच ग्रामीण भागातील लघुउदयोग व कुटीरोदयोगांची संख्याही मर्यादित असल्याने हया क्षेत्राकडूनही मर्यादित लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. त्यामुळे ग्रामीण भागात हंगामी बेकारी आढळते.

२. शहरी बेकारी :— शहरी बेकारीचे पुढील प्रकार पडतात.

१. औदयोगिक कामगारांमधील बेकारी २. तांत्रिक बेकारी ३. सुशिक्षितांमधील बेकारी

१. औदयोगिक कामगारांमधील बेकारी :— भारतातील लोकसंख्यावाढीचा दर हा जास्त आहे त्यामानाने औदयागिकरणाचा वेग कमी असल्याकारणाने औदयागिक क्षेत्र सर्व लोकांना रोजगार पूरवू शकत नाही. दुष्काळ, शेतीक्षेत्राचा हंगाम संपणे इ. कारणांमुळे लोक शहराकडे रोजगारासाठी धाव घेत आहेत परंतु औदयागिक क्षेत्र या सर्वांना रोजगार पुरवू शकत नाही त्यास औदयोगिक बेकारी असे म्हणतात.

२. तांत्रिक बेकारी :— कारखान्यात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान हे सातत्याने बदलत आहे. बदलणा—या तंत्रज्ञानानुसार आवश्यक नोकरवर्ग उपलब्ध न झाल्याने उदभवणा—या बेकारिस तांत्रिक बेकारी असे म्हणतात

३. सुशिक्षितांमधील बेकारी — आवश्यक पात्रता व शिक्षण असूनही नोकरी काम उपलब्ध न होणे यास सुशिक्षितांमधील बेकारी असे म्हणतात.

भारताततील ग्रामीण व शहरी दारिद्रय :— सहाव्या पंचवार्षिक योजनेनुसार

१. ग्रामीण दारिद्रय :— ग्रामीण भागातील व्यक्तीला दररोज आहारातुन २४०० कॅलरी मिळू शकतील इतका आहार मिळू शकत नसेल तर त्या व्यक्तीचा ग्रामीण दारिद्रयात समावेश होतो.

२. शहरी दारिद्रय :— शहरी । नागरी भागातील व्यक्तीला दररोज २१०० कॅलरी मिळू शकतील इतका आहार मिळू शकत नसेल तर त्या व्यक्तीचा शहरी दारिद्रयात समावेश होतो.

३. निरपेक्ष दारिद्रय :— किमान आवश्यक गरजा भागवण्याची क्षमता नसणे म्हणजे निरपेक्ष दारिद्रय होय. निरपेक्ष दारिद्रय फक्त गरीब देशातच आढळून येते.

४. सापेक्ष दारिद्रय :— लोकांचे उत्पन्नानुसार गट करुन सर्वात कमी उत्पन्न असणारा गट म्हणजे सापेक्ष दारिद्रय होय.सापेक्ष दारिद्रय श्रीमंत देशातही आढळून येते.

भारतातील दारिद्रय रेषेखाली राहणा—या लोकांची संख्या व टक्केवारी.

वर्ष	ग्रामीण भाग		शहरी भाग		भारतातील एकुण दारिद्रय	
१९७३—७४	२६१	५६.४	६०	४९	३२१	५४.९
१९७७—७८	३६४	५३.१	६५	४५.२	३२९	५१.३
१९८३—८४	२५२	४५.७	७१	४०.८	३२३	४४.५
१९८७—८८	२३२	३९.१	७५	३८.२	३०७	३८.९
१९९३—९४	२४४	३७.३	७६	३२.४	३२०	३६.०
१९९५—९६	२२०	३०.५	६३	२५.६	२७३	२९.२
२००१—०२	१३५.५	१८.६	८८.५	१६.६	१८२	१८

वरील तक्त्यानुसार आपणास असे लक्षात येते की भारतामध्ये शहरी दारिद्रयाबरोबरच ग्रामीण दारिद्रयही आहे. ग्रामिण दारिद्रयाचे प्रमाण शहरी दारिद्रयापेक्षा जास्त आहे. भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण घटत चाललेले आपणास दिसून येते.

दारिद्रय व बेरोजगारीची करणे

१. लोकसंख्या वाढ :—

लोकसंख्येत बेसुमार वाढझाल्याने सर्व लोकांना रोजगार उपलब्ध होत नाही.

२. सिंचन सुविधांचा अभाव —

भारतीय शेती ही पावसावर अवलंबून आहे. सिंचनाच्या पुरेशा सुविधा उपलब्ध नसल्याने भारतीय शेतीतून कधी — कधी पिक खर्चही निघत नाही. त्यामुळे परिणामी शेतक—यांवर दारिद्रय व बेकारीची समस्या येते.

३. तंत्रज्ञान व माहितीचा अभाव :—

Scanned with OKEN Scanner

शेती क्षेत्रात अदययावत तंत्रज्ञान वापरले जात नाही त्यामुळे उत्पादकता कमी असते तसेच कोणत्या पिकाला कोणती खते दयावीत ? पिकाची बाजार किंमत काय आहे ? याचीही शेतक—याला महिती नसते व शेतक—याला मालाची योग्य किंमत प्राप्त न झाल्याने तो गरिब रहातो.

४. दोषपूर्ण शिक्षणपध्दती :—

भरतीय शिक्षणपद्धती दोषपूर्ण आहे तांत्रिक ज्ञान असलेले कामगार भारतीय शिक्षणपध्दती पुरवू शकत नाही त्यामुळे रोजगाराअभावी बेरोजगारी व दारिद्रयात वाढ होते.

५. सरकारी ठोस उपायांचा अभाव :—

दारिद्रय व बेरोजगारी निर्मूलनासाठी सरकारकडूनही मोठया प्रमाणात उपाययोजना केली जात नाही. रोजगारनिर्मिती होत नाही परिणामी दारिद्रय व बेरोजगारीत वाढ होते.

६. इतर कारणे :—

सिंचन सुविधांचा अभाव, लोकसंख्या वाढ, शेतीचे पावसावरील अवलंबित्व इ. कारणाने शेती क्षेत्राकडून जास्त लोकांना रोजगार पुरविला जात नाही परिणामी लोकसंख्या बेराजगार राहते.

बेकारी व दारिद्रय वाढीचे परिणाम :—

१. व्यसनाधिनता :— काम उपलब्ध न झाल्याने व्यक्तीमध्ये व्यसनाचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते.

२. विषमतेत वाढ :— दारिद्रयात व बेरोजगारीत असणा—या व्यक्तींना योग्य शिक्षण घेता येत नाही त्यांच्या मुलांनाही शिक्षणाच्या सुविधा त्यांना उपलब्ध करुन देता येत नाहीत त्यामुळे दिवसेंदिवस विषमतेत वाढझाल्याचे आढळून येते.

३. देशाच्या सर्वांगीण विकासास बाधा :— दारिद्रय व बेकारीमुळे देशाच्या सर्वांगीण विकासात बाधा निर्माण होते. मानवी जीवनमानाचा गुणवत्ता निर्देशांक किंवा जीवनमानाचा भौतिक दर्जा निर्देशांक यामध्ये देश जागतिक क्रमवारीत पाठीमागच्या स्थानावर जातो.

४. बालमृत्यूचे जास्त प्रमाण :— गरिब व बेकारीत जीवन कंठणा—या लोकांच्या जीवनावश्यक गरजाही भागविणे दुरापास्त होवून जाते. परिणामी अशा कुटूंबाचे आयुर्मान कमी असते. उदा :— बालमृत्युचे जास्त प्रमाण.

५. कमी साक्षरता :— दारिद्रयामुळे मुलांना शिक्षण देणे शक्य न झाल्याने बेकारीत वाढ होते व देशात त्यामुळे निरक्षरतेचे प्रमाण वाढते.

बेकारी व दारिद्रयावरील उपाययोजना :—

१. लोकसंख्या नियंत्रण (कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी)

बेकारीचे व दारिद्रयाचे निर्मूलन करावयाचे असेल तर देशातील लोकसंख्यावाढीस आळा बसणे गरजेचे आहे.

२. तंत्रशिक्षणाच्या सुविधा :—

भारतात इतर शिक्षणाबरोबरच तंत्रशिक्षण देणा—या संस्थाचीही स्थापना करणे गरजेचे आहे. तरच बेकारीत व दारिद्रयात घट होईल.

३. बेरोजगार व्यक्तीची नोंदणी व रोजगार उपलब्धता :—

बेरोजगार व्यक्तींची नोंदणी झाली पाहिजे व त्यांना रोजगार उपलब्ध करुन दिला गेला पाहिजे.

४. ग्रामीण भागात लघुउदयोग व कुटीरोदयोगाची उभारणी :—

ग्रामणी भागात लघुउदयोग व कुटीरोदयोगाची मोठया प्रमाणात उभारणी झाली तर गाव पातळीवर रोजगार उपलब्ध होईल व रोजगारासाठी लोक शहराकडे जास्त धाव घेणार नाहीत त्यामुळे शहरी दारिद्रयाचा प्रश्न सुटेल.

५. सिंचनाच्या सुविधांची उपलब्धता :—

शेतक—यांचे कर्ज माफ करणे हा अल्पकालीन उपाय शासनाने न स्वीकारता शेती क्षेत्रासाठी मोठया प्रमाणात धरण बाधणे, तलाव बांधणे, कालवे निर्माण करणे इ. दिर्घकालीन उपाय सिंचनविषयक सुविधांची आवश्यकता आहे.

६. पडीक जमीन लागवडीखाली आणणे :—

शासनाने पडीक जमीन लागवडीखाली आणली पाहिजे. शासनाकडील पडीक जमीनीचे भूमीहिनांना वाटप केले पाहिजे. त्यामुळे गरिबी व बेकारी कमी होण्यास मदत होईल.

अश्याप्रकारे भारतातील दारिद्रयाचे प्रकार, दारिद्रय अवस्थेतील परिणाम व दारिद्रय आवस्थेवरील

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 226 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

ENTREPRENEURIAL DEVELOPMENT : OPPORTUNITIES 2020

(SPECIAL ISSUE)

- GUEST EDITOR -

Dr. P. M. Dighe

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -

Dr. J. R. Bhor

Dr. B. D. Ranpise

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor - 6.625 • Special Issue - 226 • February 2020 • ISSN - 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-Research Journal

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2019)

This certificate is awarded to

Research Journey
(ISSN: 2348-7143)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2019 = 6.625

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.
Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com
Ph: 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9420036460

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

Dr. Archana Vikhe, Dr. Vijay Kharde

20. **Role of Enterpreneurship in Economic Devolopment in India** 7
Pratibha B. Kadam

21. **Current Ratio of the Selected Tea Companies in India** 7
Jignesh P. Vaghela, Prin. Dr. K. N. Chavda

22. **Consumer Need for Uniqueness (Cnu) and Adoption of E-Banking Technology** 8
Dr. Jignesh P. Vaghela, Dr. Manish V. Sidhpuria

23. **The Study of Entrepreneurs in Agro Processing Industry** 8
Shashikant Suryabhan Khemnar

24. **Entrepreneurship : A Vechicle To Rural Development** 9
Mr. S. B. Gholap, Prof. Dr. J. R. Bhor

25. **Empowerment of Women through Self Help Groups** 9
Dr. Yogita Pandurang Chaudhari

26. **Technology in Business** 9
Mr. Deepak Babasaheb Nehe, Mr. Santosh Dattatray Gujar

27. **Importance of Rural Entreprenevrship** 9
Dr. Suresh Kashinath Pulate

28. **Role and challenges of Rural Entrepreneurship** 10
Dr. Satish L. Kundalwar

29. **Challenges of Women Entrepreneurship** 104
Dr. Jagdish J. Patil

30. **Role of Entrepreneurship in Economic Development in India** 107
Mrs. Manisha K. Gorde

31. **Study of Enterprise Storage Architecture and Security Issues for Business Continuity** 11
Dr. Bhausaheb Shivajirao Shinde

32. **Role of Entrepreneurship in Economic Development** 11
Mrs. Anagha H. Kannav

33. **Gross Profit Analysis of Selected Indian Fertilizer Companies** 120
Vijay S. Patel

34. **Agri Tourisms** 123
Prof. Dr. Vijay B. Bairagi, Mr. Digambar Sakharam Shelke

35. **Entrepreneurship in Rural Development :Opportunities and Challenges** 126
K. Gauri Alekhya, Reema Mariam Raju

36. **Rural Entrepreneurship : A Impetus for Rural Development** 131
Shwetesh Kanawade

37. **Significance of entrepreneurship to the Indian economy : A Study** 136
Sonawane G. S., Mahajan S. P.

38. **Entrepreneurial Employability: Need of Skill Education** 139
Dr. R A Dighe, Prof V G Dighe

39. **Entrepreneurship** 141
Smt. Mhase Rohini Madhukar

40. **Role of Entrepreneurship in Economic Development** 143
Miss. Anjali Vishnu Pandule

41. **A SWOT Analysis of Women Entrepreneurs in India** 146

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 226 Entrepreneurial Development: Opportunities 2020

Entrepreneurship

Smt. Mhase Rohini Madhukar
Assistant Professor, Department of Commerce,
Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar,
Tal. Parner, Dist. Ahmednagar - 414304.

Abstract :
There are many factors that contribute to the industrial development, regional balance and employment generation of country. India is an agricultural country and many people still depend on agriculture for their livelihood. After independence, many changes took place in the agricultural sector, followed by changes in the industrial sector. As a result a large number of industries are created today. India is a developing country. Development of the country cannot depend only on the agricultural sector. India has a high youth population. Many youths today come together to see the setting up of small businesses. This proportion is lower than in other countries. Therefore, the concept of entrepreneurship needs to be more developed.

Keywords : Entrepreneurship - Productivity innovation.

Introduction :

The concept of entrepreneurship is broad and it is used in different ways and in different contexts. Entrepreneurship is a process that aims at complete innovation and creativity, activism, risks and innovation, organized action, economic and social development. In entrepreneurship, the role of entrepreneur is very important. There are many theories regarding entrepreneurship. Entrepreneurship is important for promoting the country's economic development and industrialization. Therefore, entrepreneurship is important in all countries.

We can see the difference between the views of entrepreneurs and the general public. A typical person forms an action by setting specific goals in front of him, as well as an enterprise or a new financial venture. The activities of an entrepreneur are diverse. It includes individual teamwork such as inventing new ideas, discovering new goods or services, studying new markets, integrating tools, scaling them, changing them. Entrepreneurs do not have to be born, but they can be trained and created to start an industry, be creative. That is not to say that not everyone has the minimum things they need to become entrepreneurs. That is why not every person becomes an entrepreneur.

Concept :

Entrepreneurs :

The word entrepreneur has been used in various ways since ancient times. Each country changes its meaning and income depending on the circumstances of the time. The word entrepreneur is first used in French. The word was used in this sense to be a risk taker, a threat, a danger. An individual is called an entrepreneur who performs various roles at the same time as coordinator, controller, inspector, organizer, manager, and owner.

Definition :

Prof. Freak. H. Night :

"A person who makes decisions in situations of risk and uncertainty is an entrepreneur."

Entrepreneurs must have many qualities and qualities.

Entrepreneurship :

Definition :

Prof. Arthur. H. Coal :

"Entrepreneurship is the act of a person or group of individuals coming together to sell, sell goods and services with a view to making profit, sustaining or increasing profit."

Entrepreneurship is an intellectual process. The entrepreneur has a strong will to build an industry. There is no clear definition of entrepreneurship because everyone has a different opinion on entrepreneurship. The concept of entrepreneurship is created by all the factors of individual, action, environment and organization.

Concept Design of Entrepreneurship :

It is difficult to give one definition of this concept of entrepreneurship. So the following is the analytical framework for entrepreneurship. The framework comprises four components: person, action, environment, organization.

Person :

Every industry needs components on land, labour, capital and organizers to start. Labour is the labour and the organizers are important. He starts the industry by

utilizing the skills and experience of a person with skills and strives to make that industry a success.

Recipe :

When a person starts an industry, he or she is successful based on finding opportunities in the industry, combining resources, leading the industry, guiding employees etc.

Environment :

Any industry operates in a specific environment. These include the consumers, company members, trade unions, raw materials, lenders, traders, banking institutions, rules and regulations, etc.

Organization :

The success of entrepreneurship depends on the organization with excellent administration and management. The success of an industry depends on the effective organization of the tools of every industry structure, rules, goals, culture, and manpower design.

Importance of entrepreneurship :

Motivation :

One of the important things that can happen with entrepreneurship is the development of motivation or personal abilities. The activities of the industry should be planned; the production of goods and services, the marketing activities, such automation can be achieved only when entering entrepreneurship. Entrepreneurship offers the opportunity to make full use of the capabilities that we have. An entrepreneur has to work from others so he needs to be motivated by himself.

Availability of Income Tools :

Entering entrepreneurship and actually starting an industry provide an opportunity to generate income. Everybody can stand on their own feet because of entrepreneurship. As a means of subsistence farming, entrepreneurship is seen below.

Riskiness :

Entrepreneurship and risk or risks are closely related. The future of the industry is always uncertain. No one can predict what will happen in the future the higher the risk in industries, the higher the profit. Therefore, entrepreneurship is the highest risk.

Job creation :

Entrepreneurship is the start of industries. It generates income as entrepreneurial work provides employment opportunities to other people in the community. That is, entrepreneurship is important for eliminating unemployment problems in the country.

Production of entrepreneurial generation

Innovative leadership in industrial and ... advancing because old things replace new ... big and well-known industries started in the ... nineteenth century survive and will continue ... The coming generation is going to develop ... the industry with the new ideas and new ideas.

Make full use of natural resources :

As entrepreneurship develops, new industries ... be established. The natural resources available ... specific areas in which the industries will be ... most widely used. Available tool content ... without the demand for other tool content.

Promoting investment :

The two terms savings and investment are ... related. If savings are created, then investment is ... Entrepreneurship creates jobs. People's hands ... income. The result is that savings can be ... meeting the needs of the people and thereby promote investment.

Auto completion :

Entrepreneurship is not just about making business self-sufficient. So, making small ... self-sufficient can help the country remain ... sufficient. Entrepreneurship contributes to the ... sufficiency of the country's economy. Because ... small enterprises that cater to the needs of goods ... services .This reduces the dependence of the country ...

Research and development :

An entrepreneur is always looking for new ... based on the skills, intelligence and experience ... have. This discovery paves the way for them to ... In entrepreneurship, risk is accepted and capital ... invested. Therefore, entrepreneurs are always ... for new ways, which creates opportunities ... development.

Reference :

1. Suresh Bhirud, Business Management ... Publication.
2. Pradip Aaglave, Research Methodology ... Diamond Publication.
3. Nirmala Bhalerao, Indian Economy ... Prakashan.
4. Snajay Kaptan, Diamond Encyclopedia ... commerce, Diamond Publication Vol-2 ...
5. Darekar.R.D., Business Environment ... Entrepreneurship, Success Publication

Impact Factor – 6.625 | Special Issue - 219 | January 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

RECENT TRENDS IN AGRICULTURAL MARKETING

- GUEST EDITOR -
Dr. R. A. Pawar

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Dr. Adinath Gholap
Mr. Ganesh Shelke

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Scanned with CamScanner

Organized by

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padmabhushan awardee)
Pravara Rural Education Society's

ARTS, COMMERCE, SCIENCE AND COMPUTER SCIENCE COLLEGE, ASHVI (Kd)

Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Publisher & Printer

PRASHANT PUBLICATIONS

Office : 3, Pratap Nagar, Shri Sant Dnyaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon- 425001.
Ph.: (0257) 2235520, 2232800. **Mob.:** 9665626717, 9421636460

www.prashantpublications.com | prashantpublication.jal@gmail.com

Price : ₹ 500/-

Scanned with CamScanner

: CONTENTS :

English

1. **Motivational Model of Rural Students Intentions to Persist in, Versus Drop Out, of High School** 1
Dr. S. Balamurugan, Mrs. V. Sudha

2. **Agricultural Marketing: Merits and Demerits** 6
Dr. J. R. Bhor, Dr.A. R. Gholap

3. **Role of Minimum Support Price in Agricultural Marketing** 8
Dr.V.B.Bairagi, More Yogita Subhash

4. **Agricultural Marketing: A Study of NAFED** 11
Dr. Rasal R. J., Mr. Shelke G. R.

5. **The Study of Problems and Challenges of Agricultural in India** 14
Prof. Nagpure Vijay Bhausaheb

6. **A Study of Challenges and Issues of APMC Markets In India** 17
Eknath Lahamate

7. **Indian Agriculture Sector -Challenges And Opportunities** 20
LT. S.A. Palande

8. **Economic Growth and Agriculture** 24
Dr. Ganesh Ramchandra Deshmukh

9. **Android Apps for Indian agriculture for Good Farm Produce** 28
Dr. Borde G. D.

10. **Overview of Edible Oilseeds Demand and Supply Scenario in Indian Agriculture.** 30
Dr. Mrs. Kanawade Pratibha Vijay

11. **Agriculture Rural Market Opportunity and Challenges in India** 33
Dr. Sushma Unde

12. **An Outlook Towards Agricultural Marketing In India** 37
Prof. Sonawane Deepika Shrikant

13. **The impact of anti-farmer laws on agricultural economic development in India** 39
Mayur Balkrishna Bagul

14. **Strategies For Agricultural Marketing** 44
Mrs. Bankar S. D.

15. **Significance of Indian Agriculture in the Economic Development** 46
Dr. Chopade Bhanudas Bhimaji

16. **Agriculture Rural Market Opportunity and Challenges in India** 48
Dr. V. A. Kharde, Prof. V. G. Dighe

17. **Agricultural Marketing in Traditional and Digital India** 51
Dr. Vikhe Nilima Laxman

18. **Agricultural Marketing Sector: Governmental Policies for Farmers** 54
Dr. Mangal Babasaheb Jagtap, Dr.Adinath Raosaheb Gholap

19. **Types of Agricultural Markets in India** 57
Dr. Sanjay B. Shinde

20. **Current Trend of Agricultural Productivity in India** 59
Juber Ejaj Bagwan

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

21. **Indian Agricultural Marketing System** 63
Mr. Shaikh Latif, Mr. Shelke G. R.

22. **Present Scenario of Agricultural Marketing in India** 66
Dr. Khaire M.G. & Prof. Mohalkar S. D.

23. **Impact of Wari on the Economic growth and Agriculture of Alandi (D), Pune** 68
Prof. Archana Aher, Dr. Rajendra Rasal

24. **Indian Government Policy and Current Agricultural Marketing** 73
Prof. Sanjay Ashok Shinde

25. **Organic Agricultural Marketing In India** 76
Prof. Sayyad Mahejabin Dildar

26. **A Study of Government Policy & Programs For Indian Agricultural Sector** 81
Bhushan Dayanand Biradar

27. **Creating Jobs for Rural Youth in Agricultural Marketing Sector** 84
Dr. R. A. Dighe, Prof. S. B. Gholap

28. **Agriculture Marketing – Problem and challenge of Agriculture Marketing** 87
Smt. Vaidya Punam Revnnath

29. **Benefits and Problems of Agro-Tourism In Maharashtra** 90
Dr. B. B. Chopde

30. **Problem and Challenges of Agriculture Marketing System In India** 93
Prof.Ghongade Siddharth Sahadu

31. **Problems of agriculture marketing faced by farmers in Ahmednagar district** 97
Dr. Jagtap Balasaheb Sheshrao

32. **Problems of Agricultural Marketing in India** 99
Mr. Keshav Kisan Chawan

33. **Problems and Challenges of Agriculture Marketing In Rural Area in India** 103
Dr. Nirmal Vijay D.

34. **Problems of Agro based Women Entrepreneurs in Agricultural Marketing: A Case Study of Ahmednagar District in Maharashtra** 109
Dr.Jayshree Radhakrishna Dighe

35. **Economics Analysis of Agricultural Produce Market Committees in Pune District** 113
Mr. Shelke G. R., Mr.Shaikh Latif

36. **Problems and Challenges of Agricultural Marketing** 116
Prof. Dighe A. R., Prof. Gopale S. D.

37. **To study the corporate firms involvement in agricultural industry in India** 118
Manisha Giri

38. **Agricultural Marketing: Problems and Challenges** 121
Prof.Ranjit Giri, Prof.Ganesh Kulkarni

39. **Present Scenario of agriculture marketing in India** 123
Dr. B. P. Thakur

40. **Study of Changes in Agriculture Productivity in India** 125
Prof. Dr.Mrs. Gujar Pournima Sachin, Dr. Tupe Balasaheb Ganpat

41. **Problems and challenges of agricultural marketing** 127
Prof. Darekar B. P.

42. **Recent challenges before agriculture marketing in India** 129
Prof. Kale Sachin Vijay

Scanned with CamScanner

43. **Marketing Education in The Third World: Problems and Challenges** 131
Dr. Vikhe Pramod Madhavrao

44. **Agricultural marketing, problems and challenges, government policy, current trends in agricultural marketing** 133
Mr. Ramesh Bhaupatil Nagare

45. **Problems and Remedies of Marketing of Agricultural Goods** 136
Prof. Murtadak B. N.

46. **A study of Recent Trends of Agricultural Marketing** 138
Mrs. Charusheela R. Gayake

47. **Problems and Prospects of Cooperative Marketing** 142
Dr. Gholap Sachin Ashok

48. **A Study to Analyse Dairy Business in Ahmednagar District of Maharashtra: Agricultural Farmer's Perspective** 146
Shri. Kandekar Parashram Gangadhar

49. **India's Economic growth and agriculture** 149
Prof. Sunil Yakob Mhankale, Prof. Sharad vitthal Awari

50. **Challenges before the Indian Sugar Industry** 151
Mr. Kadu Rahul Bapusaheb

51. **Problems and Challenges of Agricultural Marketing in India** 153
Prof. Payal Pawar

52. **Problems and Challenges of Agricultural Marketing** 156
Shinde Mohini Dattatraya

53. **Problems of Agricultural Marketing in India** 160
Dr. B. D. Ranpise

54. **Challenges before Agriculture Marketing In India** 162
Prof.Dr. S.R.Bakhale, Smt. Thorat Shantabai Sitaram Alkuti

55. **Entrepreneurial behaviour of Dairy farmers in Ahmednagar district of Maharashtra** 166
Shri. Kandekar Parashram Gangadhar, Dr. S M. Vadghule

56. **An Analytical Study of Demonetization** 169
Dr. Vinod H. Mane

57. **Study of Agricultural Marketing in India** 172
Dr. S. S. Rohamare, Mr. R. B. Thete

58. **Problem and Prospective of agricultural Marketing** 174
Shinde Saurabh Bhausaheb, Prof. Gaikwad A . P., Prof.Bramhane S. B.

59. **Farmer Suicides (India, Maharashtra, Vidarbha)** 176
Shelake Dnyaneshwar Waman, Tarpewad Datta Laxman

60. **Recent Trends in Agricultural Marketing** 182
Mr. Yvraj Revansiddh Solapure

61. **Agriculture and Development of Indian Economy** 184
Shantaram V. Sonawane

62. **Indian Agriculture Marketing Reforms: APMC Act, Model APMC Act 2003 and eNAM** 188
Mr. Garule Ganesh Laxman

63. **Economic growth and agriculture** 191
Mr. Sujit Shinde

64. **Agricultural Marketing: SWOC Analysis** 193
Dr.Adinath Raosaheb Gholap, Dr. Mangal Babasaheb Jagtap

Scanned with CamScanner

65. **Growth of Agriculture and Agriculture Price, Subsidies** 1
Shinde Bhagvat Ravsaheb, Tarpewad Datta Laxman

66. **Agricultural Marketing and Minimum Support Price** 1
Dr. U. A. Tajane, Mr. V. K. Dighe

67. **Problems and Challenges of Agricultural in India** 2
Prof. Shirsath Sandip Haribhau

68. **A study on Problem & Prospects of Agricultural Marketing** 2
Mr. H.L Divekar, Mr. A.R. Dighe

69. **The Role of New Technology in Agriculture** 2
Khot Nana Uttambar

70. **Evolution of Agricultural Marketing in India** 21
Shinde Shraddha Vilas, Shinde Saurabh Bhausaheb

71. **Challenges and Opportunities of Agricultural Marketing in India** 21
Dr. Kishor Lipare

72. **Sustainable Agriculture: Changes in Climate and Its Impacts on Food Production** 21
Dr. G. T. Gund, Dr. S. J. Sonawane

73. **Variations in Prices of Soybean in Latur Market of Maharashtra: An Empirical Analysis** 22
Dr. Babasaheb Mundhe, Mr. Sachin Kadam

74. **Agriculture Productivity and Economic Growth: An Exploratory Study of Pre and Post-Independence Era** 22
Onkar Rasal, Sumit Pulate

75. **Recent Trends in Agriculture** 23
Mr. Shinde Amit B., Mr. Dabahde D.D., Mr. Shaikh L.M.

मराठी

76. भारतीय कृषी विपणन प्रणाली 23
डॉ. प्रमोदिनी कदम

77. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतमाल खरेदी विक्री समस्या व उपाययोजना 23
सिनगर जयश्री रामराव

78. कृषी क्षेत्रातील विपणनाची समस्या व आव्हाने (विशेष संदर्भ : उत्तर महाराष्ट्र) 24
प्रा. डी. एन. घाणे, प्रा. डॉ. जी. डी. बोर्डे

79. ऊस उत्पादकासमोरील समस्या आव्हाने व उपाययोजना 24
प्रा. म्हसे रोहिणी मधुकर

80. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापनातील योगदान 24
प्रा. आर. बी. कडू, प्रा. आर. बी. लव्हाटे

81. भारतातील आणि महाराष्ट्रातील शेतीची सद्यस्थिती व उपाययोजना 24
डॉ. रहाणे शोभा तुकाराम, डॉ. प्रमोदिनी कदम

82. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राची भूमिका 25
प्रा. आर. बी. लव्हाटे, बुळे भास्कर चंदर

83. शेतकऱ्याची कर्जमाफी 251
श्री. पवार पंकज शंकर, बुळे भास्कर चंदर

84. शेतकरी आणि प्रक्रिया उद्योग : काळाची गरज 252
डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. आर. बी. लव्हाटे

Scanned with CamScanner

85. **शेतीव्यवस्थेतील होत असलेले नव्याने बदल** 254
बांगर नामदेव

86. **शेतीच्या विकासातील भारतीय पंचवार्षिक योजनांचे योगदान** 256
कु. शिंदे ऋतिका अशोक, कु. चौधरी अंकिता बाळासाहेब

87. **भारतातील शेती क्षेत्रातील माहिती तंत्रज्ञानाचे योगदान : एक मागोवा** 258
प्रा. सतिश अशिनाथ गोंडे

88. **कृषी विपणनाच्या समस्या व उपाययोजना** 260
सहा. प्रा. घेगडमल एस. ए.

89. **कृषी बाजार व्यवस्थेपुढील समस्या आणि उपाययोजना** 263
प्रा. पानमंद डी. बी.

90. **भारतीय शेती व्यवसाय : प्राचीन ते आधुनिक कालखंड एक दृष्टीक्षेप** 265
प्रा. राजभोज संदिप बाबासाहेब

91. **कृषी मालाच्या किमान आधारभूत किंमती शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाययोजनांचा अभ्यास करणे** 267
प्रा. शिंदे व्ही. जी.

92. **कृषी विपणनातील अलिकडील कल** 269
कानवडे अर्चना रामनाथ

93. **कृषी माल विपणनातील समस्या व उपाय एक दृष्टिक्षेप** 272
प्रा. मांझिरे एस. डी.

94. **भारतातील कृषी विपणनातील समस्या व उपाय योजना** 274
प्रा. सिलदार तुडका पावरा

95. **महाराष्ट्राचे शेती विपणन व राजकारण** 276
प्रा. डगळे अनिल निवृत्ती

96. **अन्न सुरक्षा : एक काळाची गरज** 278
कु. कटारे निकिता सोमनाथ, तांबे दिपाली दत्तात्रय

Scanned with CamScanner

ऊस उत्पादकासमोरील समस्या आव्हाने व उपाययोजना

प्रा. म्हसे रोहिणी मधुकर
श्री ढोकश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकश्वर

प्रस्तावना :

जगातील विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे विकसित, विकसनशील व अविकसित असे वर्गीकरण केले जाते. ज्या देशांचे दरडोई उत्पन्न अमेरिकेच्या दरडोई उत्पन्नाच्या एक चतुर्थांश पेक्षा कमी आहे. अशा अर्थव्यवस्थाचा समावेश विकसनशील अर्थव्यवस्थामध्ये केला जातो. विकसनशील अर्थव्यवस्था कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखल्या जातात.

प्राचीन काळापासून भारत कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश म्हणून ओळखला जातो. भारत हि एक मिश्रित विकसनशील अर्थव्यवस्था आहे. विकसनशील अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखल्या जातात. भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या देशांत रोजगार अन्नधान्य जनावरांसाठी चारा औद्योगिक क्षेत्रासाठी कच्चा माल किंमत स्थैर्य व परकीय चलनाची प्राप्ती इ. दृष्टीने कृषी क्षेत्राचे स्थान महत्वाचे आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्व आहे.

महाराष्ट्राची पिक रचना वैविध्यपूर्ण आहे. महाराष्ट्रात विविध प्रकारची पिके घेतली जातात. यातील ऊस हे एक महत्वाचे नगदी पिक आहे. उष्ण कटीबंधीय हवामानामध्ये पिक येत असल्यामुळे येथील हवामान उसासाठी अत्यंत पोषक असले तरी उसाच्या दर हेक्टरी उत्पादनात तामिळनाडू भारतात आघाडीवर आहे. साखर उद्योग हा कापड उद्योगानंतर शेती उद्योगधंद्यावर आधारलेला सर्वात मोठा दुसऱ्या क्रमांकाचा उद्योग आहे. महाराष्ट्रातील ऊस शेती व त्यावर आधारित साखर कारखानदारी हि ग्रामीण भागातील आर्थिक सामाजिक तसेच राजकीय विकासाची प्रतिक ठरलेली आहे. महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारीला भक्कम पायावर उभी राहण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर योगदान दिले आहे. त्यामुळेच महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखानदारी स्थिरावलेली आहे. गेल्या अर्ध शतकात महाराष्ट्रात ऊस क्षेत्र ऊस उत्पादन, साखर कारखाने व सभासद संख्या यामध्ये लक्षणीय वाढ झालेली आहे.

उद्दिष्टे :

१. महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादनाची माहिती समजावून घेणे.
२. महाराष्ट्रातील ऊस पिकाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
३. ऊस उत्पादकांना सामोरे जाव्या लागणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

व्याप्ती :

भारत देशात आणि महाराष्ट्रात शेती क्षेत्राला महत्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्रात विविध प्रकारची पिके घेतली जातात मात्र स्थूल राज्य उत्पादनामध्ये कृषी व पशुसंवर्धन क्षेत्राचा वाटा तुलनेने कमी म्हणजेच १३.८% (२०१३-१४) इतका राहिला आहे. भारतातील उसाखाली असलेल्या एकूण क्षेत्रापैकी फक्त १८% क्षेत्र महाराष्ट्रात असून देशाच्या तुलनेत महाराष्ट्राचा साखर उत्पादनातील वाटा ३५% आहे. राज्याने साखर उत्पादनात जरी भरीव कामगिरी केलेली असली तरी उसाची उत्पादकता (टन/ हेक्टर) यामध्ये वाढ करण्यात भरपूर वाव आहे. म्हणून महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादन व त्यासाठी असणाऱ्या समस्यांचा, आव्हानांचा व उपाययोजनांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील ऊस पिकाची सद्यस्थिती :

एकेकाळी साखर आयात करणारा आपला देश साखरेची निर्यात करू लागला. महाराष्ट्रात आज अखेर १६५ साखर कारखान्यांची नोंदणी झालेली असून १८ खाजगी कारखान्यांसह १४७ सहकारी साखर कारखाने कार्यान्वित अवस्थेत आहेत. महाराष्ट्रातील कोकण विभागातही कारखाने उभारले जात आहेत.

भारतातील उसाखालील असलेल्या एकूण क्षेत्रापैकी फक्त १८% क्षेत्र महाराष्ट्रात असून देशाच्या तुलनेत महाराष्ट्राचा साखर उत्पादनातील वाटा ३५% आहे. २०१४-१५ यावर्षातील गळीत हंगामाचा विचार करता असे दिसून येते कि उसाचे क्षेत्र १०.५५ लाख हेक्टर पर्यंत वाढले. उसाची उत्पादकता हेक्टरी ८८ टनांच्या आसपास येऊन ठेपली. तर साखर उतारा देखील ११.३०% इतका होता. राज्याचे साखर उत्पादन देखील १०५.१४ लाख टन झाले. राज्याने साखर उत्पादनात जरी भरीव कामगिरी केलेली असली तरी उसाची उत्पादकता व साखर उतारा यामध्ये वाढ करण्यास भरपूर वाव आहे. १९५५ सालापासून विचार केल्यास महाराष्ट्रातील उसाखालील क्षेत्रामध्ये जवळजवळ १० पटीने वाढ झालेली असून त्या प्रमाणात उत्पादकता वाढलेली दिसून येत नाही. पुढील तक्त्यावरून हे अधिक स्पष्ट होते.

अ.नं	वर्ष	क्षेत्र (लाख हेक्टर)	उत्पादकता (टन/ हेक्टर)	ऊस उत्पादन (लाख टन)	साखर उत्पादन (लाख टन)	सरासरी साखर उतारा (टक्केवारी)
१	१९५०-५१	०.७५	६६.८०	५०	१.२३	११.६२
२	१९६०-६१	१.५५	७८.००	१२१	३.९८	११.६५
३	१९७०-७१	२.१७	६८.१०	१४८	१०.५५	११.२५
४	१९८०-८१	२.५६	९२.२०	२३६	२०.८५	११.०६
५	१९९०-९१	५.१८	८६.५०	४४२.६०	४१.११	१०.७६
६	२०००-२००१	५.७८	७८.१०	४५१.४०	५६.१३	११.६०

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

७	२०१०-११	७.५६	८३	६४१.५९	७०.६६	११.५४
८	२०११-१२	१०.४३	७७	७७०	८९.५६	११.५४
९	२०१२-१३	८	८७.५०	७०००	७९.५०	११.४०
१०	२०१३-१४	१०.२२	८२	८८६.३७	७७.२०	११.४१
११	२०१४-१५	१०.५५	८८	९३०.४१	१०५.१४	११.३०

महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादकता व साखर उतारा न वाढण्याची अनेक कारणे आहेत.

समस्या :

१. उत्पादकता व उत्पादन कमी:

उत्पादकता म्हणजे उत्पादन शक्ती जी दर हेक्टरी होणाऱ्या सरासरी उत्पादन प्रमाणावर मोजली जाते. हि क्षमता शेतीत गुंतलेल्या श्रमिकांवरुनही काढता येते. १९४९-५० मध्ये उसाचे उत्पादन ५०० (लाख) टन तर २००६-०७ मध्ये ३५४० टन इतके वाढले आहे. तरी इतर देशांशी तुलना करता महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादनाची दर हेक्टरी उत्पादकता कमी आहे त्याची कारणे पुढील प्रमाणे -

१. शेतीवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार.
२. ग्रामीण भागातील प्रतिकूल वातावरण.
३. पूरक सेवांचा अभाव.
४. जमीन धारणेचा सरासरी आकार.
५. अपुरा पाणी पुरवठा.

२. जास्त उत्पादन खर्च:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीशांनी भारतीय शेती विकासासाठी विशेष धोरणांचा अवलंब केलेला नव्हता त्यामुळे भारतीय शेती मागासलेली राहिली. त्यामुळे ऊस शेती मध्ये अत्यंत जुनाट व परंपरागत साधनांचा, पद्धतींचा अवलंब केला जात होता. श्रमाची व शेत जमिनीची उत्पादकता अत्यंत कमी होती. त्यामुळे उत्पादन कमी व उत्पादनासाठी केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण अधिक असायचे.

३. आधुनिकीकरणाची समस्या:

भारतातील जुन्या काळातील शेतकरी दैववादी, निरक्षर व अंधश्रद्धाळू असे होते. जमिनीला आपली माता मानणारे असे होते. ऊस उत्पादनामध्ये वापरली जाणारी उत्पादन पद्धती व साधने जुनाट आहेत. नवीन यंत्रे लवकर स्वीकारली जात नाहीत. जलसिंचनाच्या आधुनिक सुविधांचा आजही वापर केला जात नाही. त्यामुळे उसाचे उत्पादन अपेक्षेप्रमाणे मिळत नाही.

४. संशोधनाचा अभाव:

आज प्रत्येक क्षेत्रात संशोधनाला अतिशय महत्त्व आहे. प्रत्येक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात संशोधन देखील केले जाते. असे असूनही ऊस शेती संदर्भात अपेक्षित संशोधन केले जात नाही. शेतकरी आजही नवीन व संशोधन युक्त बियाणांचा वापर करत नाही. जुन्या बियाणांच्या व तंत्राच्या वापरामुळे नवीन संशोधनाच्या कमतरतेमुळे आजही ऊस उत्पादनामध्ये घट पाहायला मिळते.

५. ऊसाच्या उत्पादनाला योग्य किंमत नाही:

आज फक्त एकट्या महाराष्ट्रात १८ खाजगी कारखान्यांसह १४७ सहकारी साखर कारखाने कार्यान्वित अवस्थेत आहेत. शासनातर्फे हमीभाव योजना देखील राबवली जाते. असे असूनही आज बऱ्याच कारखान्यांमार्फत योग्य किंमत मिळत नाही. त्यामुळे शेतकरी ऊस उत्पादनापासून अलिप्त होत चालेले दिसतात.

आव्हाने व उपाययोजना :

१. उसाखालील क्षेत्र आणि उत्पादनातील चढ उतार:

उसाखालील क्षेत्र व ऊस उत्पादनात स्थिरता येण्यासाठी तसेच साखर कारखाने आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी उपपदार्थ निर्मिती प्रकल्प राबविणे आवश्यक आहे. उपपदार्थ निर्मितीत इथेनॉलच्या उत्पादनासाठी मका तसेच गोड ज्वारी यांची कारखाना क्षेत्रात लागवड वाढल्यास इथेनॉल निर्मिती प्रकल्प वर्षातील बराच काळ चालू ठेवता येतील. इथेनॉल प्रमाणेच सहवीज निर्मिती प्रकल्प, स्पेंट वॉश पासून जैविक कंपोस्ट खत प्रकल्प यासारखे प्रकल्प उभारता येतील. त्यामुळे ऊस पिकापासून मिळणाऱ्या एकूण उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळेल. व उसाखालील क्षेत्रात व उत्पादकतेमध्ये स्थिरता येऊ शकेल.

२. यांत्रिकीकरणाचा अभाव:

महाराष्ट्रातील ऊस शेती ही प्रामुख्याने बैल आणि मनुष्यबळावर अवलंबून आहे. ऊस लागवडीपासून काढणी पर्यंत मनुष्यबळावरच अवलंबून रहावे लागते. महाराष्ट्रातील उसाखालील क्षेत्र लहान लहान तुकड्यांमध्ये विखुरलेले असल्याने कामासाठी छोटी अवजारे विकसित करणे गरजेचे आहे. उसामध्ये लागवडीपासून तोडणीपर्यंत यांत्रीकीकरण सहज शक्य आहे. यामुळे उत्पादन खर्चातही बचत होईल.

३. हवामान बदलाचा ऊस शेतीवर विपरीत परिणाम:

महाराष्ट्राचा आर्थिक कणा म्हणून ओळख असलेला साखर उद्योग आणि ऊस शेती कधी दुष्काळाच्या तर कधी अतीवृष्टीने आणि अवकाळी पावसाने होणाऱ्या नुकसानीच्या दृष्ट चक्रात अडकत चालली आहे. जागतिक पातळीवर वाढते तापमान आणि बदलते हवामान यावर मात करण्यासाठी वेगवेगळ्या हवामानानुसार लवकर पक्व होणाऱ्या अजैविक व जैविक ताण सहन करणाऱ्या अधिक ऊस व साखर उत्पादन देणाऱ्या ऊस वाणांची निर्मिती करणे, तुरा न येणाऱ्या व साखर उताऱ्यात घट न येणाऱ्या ऊस वाणांची निर्मिती करणे आणि ऊस वाण निर्मितीसाठी जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे इ. उदिष्टे लक्षात घेऊन भविष्यातील ऊस संशोधनाची दिशा ठरविणे गरजेचे आहे.

४. ऊस शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर:

महाराष्ट्रातील संशोधन केंद्रांनी ऊस पिकाविषयी बहुमोल असे संशोधन केले आहे. या संशोधनावर आधारित हंगाम निहाय ऊस लागवड व तोडणीचे नियोजन, त्रिस्तरीय बेने करणे या बाबी अपरिहार्य ठरणार आहेत. शेती व्यवस्थापनात जमिनीची सुपीकता टिकविण्यासाठी पाण्याचा अमर्याद वापर टाळून ठिबक सिंचन पद्धतीचा वापर, पिकांची फेर पालट, एकात्मिक कीड व रोग व्यवस्थापनाचा अवलंब करावा, पाचटाचा पुनर्वापर, हिरवळीची खते व रासायनिक खतासोबत सेंद्रिय व जैविक खताचा वापर सुधारित पद्धतीने खोडवा पिकाचे व्यवस्थापन आणि उसासाठी सुधारित अवजारांचा वापर याविषयी अनेक महत्वाच्या शिफारशी देण्यात आलेल्या आहेत. याच तंत्रज्ञानाचा वापर करून काही

Scanned with CamScanner

 ISSN : 2348-7143
January 2020

शेतकरी एकरी १०० ते १२५ टन उत्पादन घेत आहेत. तरीदेखील उसाचे अपेक्षित उत्पादन आणि राज्याची सरासरी उत्पादकता यामध्ये फारच तफावत आहे. उसाच्या उत्पादनातील हि तफावत दूर झाल्यास साखर कारखान्यांचे व्यवस्थापन आणि शासनाला उसाला अधिक भाव देण्याविषयीचा दबाव कमी करता येईल.

५. विस्तार व प्रशिक्षण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे:

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आणि साखर उद्योग अधिक सक्षम करण्यासाठी ऊस पिकाचे विस्तार कार्य अधिक क्रियाशील करणे गरजेचे आहे. विस्तार कार्यात नवीन तंत्रज्ञानाचा फक्त प्रचार करून उत्पादकता वाढणार नाही तर त्यास योग्य त्या प्रात्यक्षिकांची जोड असणे आवश्यक आहे. यासाठी साखर कारखान्यातील ऊस विकास विभागात काम करणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारे प्रत्येक साखर कारखान्याच्या व्यवस्थापनाकडून ऊस उत्पादन व साखर प्रक्रिया यांच्याशी निगडीत सर्व घटकांचा सातत्याने विचार करून त्यांचे योग्य नियोजन करून अमलात आणल्यास भविष्यातील स्पर्धेच्या काळात देखील आपली उसाची शेती व साखर कारखानदारी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होईल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भसूची :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टीक्षेप - प्रा.डी.आर.जगताप, डॉ.नीता वाणी, डॉ.मंगला जंगले, प्रा.एस.जी.पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन्स.
२) अर्थशास्त्र - उपेंद्र बागुल, प्रशांत पब्लिकेशन्स.
३) भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास - डॉ. मुकुंद महाजन, निराली प्रकाशन.
४) MPSC राज्यसेवा पूर्वपरीक्षा डायजेस्ट - प्रा. संजय नाथे, नितीन प्रकाशन.
५) STI, PSI, ASST पूर्व परीक्षा मार्गदर्शक - एकनाथ पाटील, स्पर्धा विश्व प्रकाशन.

Scanned with CamScanner

Peer Reviewed International Research Journal of Geography

Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika

MBP-Vol-36,No.1, Jan-Jun 2019
(ISSN: 0971-6785) Impact Factor 3.687(IIFS)

महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका

Maharashtra Bhugolshastra Parishad
महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषद
www.mbppune.org.in

Peer Reviewed International Research Journal of Geography
Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
ISSN : 0971-6785 {Impact Factor 3.687 (IIFS)} Vol. 36, No.1, Jan-Jun. 2019. pp 7-11

APPRAISAL OF POPULATION RESOURCES IN AHEMDNAGAR DISTRICT OF MAHARASHTRA

Dr. Shivaram Korade Dr. Jyotiram More

Introduction:

Natural and Population resource plays an important role in the regional development. Quality & quantity of population resources has its own vital role in this development because population is consumer and as will as producer of resources. Technological, Social, Cultural and Economic elements developed by population resources is basis of regional development. Effective population resource development is the key for overall development of any region.

Study area:

Ahmednagar district has been selected for the present study. Ahmednagar district is situated partly in the upper Godavari basin and partly in the Bhīma basin occupying a somewhat central position in Maharashtra state. It extends between 1802'to 1909' North latitudes and 7309' to 7505' East longitudes. The district comprises of fourteen-tehsil spread over a total geographical area of 17048 sq. km. While the area of the district accounts for 5.66 percent of the total area of the state. The district is biggest district of Maharashtra in terms of area. Out of the total geographical area of the district 466.57 sq.km. area is occupies by urban centers and remaining 16581.43 sq.k.m.is rural area. The population of the Ahmadnagar district according to the 2011cecus is 4543159 with about 51.57% as male and 48.43 % as female population. Ahmadnagar district lies in rain shadow zone of the Maharashtra; About12.00 percentage of the net shown area is under irrigation, which provides the base for major source of income.

Objectives-:

1. To assess the tehsil-wise quality of population resource.
2. To study the regional distribution of population resource.Data base and Methodology:

The present Study based on secondary data sources from 2001 to 2011. For present study following indicators have been selected. Population density, Growth rate, Literacy, Education, Health facility, Sex ratio etc. for above mentioned indicators and the tehsil has been taken as a unit of regional measurement.

Density of Population:

The average density of population has been about 266 per sq. km. according to 2011 census. The tehsil wise density of population has been also quantified according to the data of census. Table I reveals that the density of population in Ahmednagar district is less than the population density of Maharashtra state. Typical physiographical condition mainly, western hilly region, eastern and southern dry region are responsible for the less population density. Within the district, the density varies from 527 persons per square kilometer in Rahta tehsil to 142 persons per square kilometer in Parner tehsil. The highest density in Rahta (527) and Shrirampur (506) tehsil is due to the expansion in the fertile soil, water resources, and transportation facilities, education facilities, government offices, industrialization, religious center. Low density of population observed in Parner and Jamkhed tehsil mainly due to scarcity of rainfall while in Parner and Jamkhed tehsils hilly region lack of transportation facility, less availability if agricultural land and lack of industrialization are responsible for low density of population.

table states that among all tahsil, Akola tahsil having highest number of villages but their decadal growth was very low as compare to other tahsil. The total decadal growth in Ahmadnagar district is 12.44 percent from 2001 to 2011. In this decade year population growth decreasing because the population birth rate is low, increasing marriage age, medical facilities are available compulsion of family planning in the society. Minimum growth has been observed in the middle, eastern and northern part of the district. The factors affecting high growth of population in these tehsils are worth noticing. These are mainly associated with the socio-economic development.

Literacy:

According to the census, literacy means proportion of persons who can both read and write understanding in any language. Literacy is the base of development of any nation. Growth of knowledge, new ideas and technology, growth in research etc. are necessary to improve the population resource development. The literacy rate of Ahmednagar district in 2011 is 79.05 percent which is more than Maharashtra (82.34 %). High Literacy observed in Nagar, Shirampur and Rahata as compare to other tahsils. In Nagar tahsil there are many educational institutes are present. Villages in this tahsil are very close to district place with remarkable connectivity. Villages in Shirampur tahsil are also have good connectivity with their tahsil and district places. In Rahata development of tourism is responsible for the high literacy rate. Low Literacy observed in Jamkhed and Karjat tahsil because of adverse physiographic and climatic condition etc.

Education Institution:

Education plays a very important role in the all round development of population beings. It also helps in acquiring the population qualities which in turn determine the high level of population development. Thus, role of education is directly proportionate to the level and quality of population development in an area. A minimum level of education is an essential condition for the all round development of the population resource in any region. In other words, it may be stated that the backwardness of any area is directly proportionate to the illiteracy level of the people. According to the recent data the primary, secondary, higher secondary educational institutes and senior colleges, Physical education, Low College, technical and vocational college, engineering and medical are observed in the district. These facilities at district level can be termed as adequate, though there may be some regional imbalance within the district. Highest numbers of Education Institutions are observed in Nagar tahsil followed by Sangamner and Rahata tahsils. In Nagar and Sangamner and Rahata tahsils agricultural and industrial development is high so density of population is also high. In order to fulfill the educational need of these populations large numbers of educational institutions are located in these tahsils.

Sex ratio:

Sex ratio is an important social indicator to measure the large space of prevailing equity between males and females in the society. It is also a sensitive indicator and also a very important factor for the development of the state as well as the country. The sex ratio is varied in the different tehsils in the district. The physical and socio-economic condition of every tahsil is different; which affects the nature of migration. According to 2011 census data in Ahmadnagar district the sex ratio is different from 974 to 914. The highest sex ratio in Akole tahsil that is 974 and lowest in Karjat tahsil it is 914. Below the district average sex ratios in seven tahsils, these tahsils are Nagar, Rahuri, Karjat, Pathardi, Shrigonda, Jamkhed and Rahata. Above the district average sex ratios in seven tahsils, these tahsils are namely Shrirampur, Nevasa, Shevgaon, Parner, Akole, Kopargaon and Sangamner. Ahmadnagar district, only Akole and Parner tahsils female population was more than the male population. Because Akole tahsil is tribal area and Parner tahsil is drought prone area that why male population migrated in other cities of Maharashtra.

1. High Developed region:

In the study region three tahsils is high developed region that is Nagar, Rahata and Shirampur.

1. High Developed region:

In the study region three tahsils is high developed region that is Nagar, Rahata and Shirampur. As compare to other tahsils this tahsils has good health care facilities, education facilities, sex ratio, literacy rate, agriculture development and urbanization.

2. Medium development regions:

Sangamner, Kopargaon, Nevasa, Rahuri and Shevgaon these tahsils are in medium development region. In this region agriculture development is moderate.

3. Low development regions:

In this region Akole, Parner, Shrigonda, Karjat, Pathardi and Jamkhed tahsils are located. This region has low human resource development due to adverse physiographic and climatic condition.

Concluding Remarks:

Present study reveals that the rate of population resource development is not even all over the district. The hilly western, dry eastern and southern part of the district has low development of population resource. The present study fixes place of tahsils in population resource development. For the lower population resources development region following measures can be suggested.

1. Locating agro-based industries and irrigation facilities developed in to the low population resource development region.
2. Improvement of education, health and transport facilities in to the lower quality regions.
3. Allotting government policy to the low development regions.

References:

1. Bhende Asha and Kanetkar Tara (1988): Principles of population studies, Himalaya publishing house, Bombay.
2. Chandana R.C. (1996): Geography of population, Kalyani Publication, Ludhiana.
3. Arya P.P. and Tandon B.B. (1995): Human resource development, Deep and Deep publication, New Deihi.
4. Mali K.A. (1999) Levels of human resource development in Amravati district, A spatial perspective, Maharashtra Bhugol shasra sanshodhan patrika, Maharashtra Bhugol shasra parishad. Vol.XIII, No.2, PP-153-161.
4. D. Mahesha and Dr. B. N. Shivalingappa, B.(2011) Levels of Human Resource Development in Mandya District of Karnataka, A geographical Study, The International Research Journals Social Science & Managemen , Vol. 1, No. 4 PP-299-306.
5. Gosal, Gurudeo Singh (1995): "Human Resources Development." Population Geography A journal of the association of population Geographers of India. Vol.17, PP: 2-6.
6. Jagdale and Dr. Praveen Saptarshi (2002): "The study of the human resource development in Junnar tahsil" Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika, vol: XVI, No: 1 Jan-June: 2002.P.P: 27 -32.
7. Korade Shivaram, Salve Prakash (2012) Population Growth Pattern in Ahemdnagr District A geographical Study. Universal Research Analysis, Vol. 1, NO. 4, PP. 193-196.
8. Korade and Dr. More, (2012) ' Human Resource Development in Ahmadnagar District')Maharashtra Bhugoalshastra Shanshodhak Patrikia Maharashtra Bhugoal Shasra Parishad, Vol. xxix,No. 1, ISSN – 0971-6785
9. Korade and Dr. More, (2013) "A Geographical Study of the Population and Resources in the Ahmadnagar District." Research Link Proceeding, ISSN-798-81-926129-8-0 National Journal.

*Dr. Shivaram Korade.
Shri.dhokeshwar College, Takali-dhokeswher,
Tal – Parner, Dist- Ahemdnagar.

**Dr. Jyotiram More.
B. J. S. College Wagholi,
Tal- Haweli,Dist. Pune.

INTERNATIONAL RESEARCH FE

मराठी

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

प्रा. आल्हा

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2020 Special Issue – 213

जागतिकीकरणाचा भाषा व साहित्यावरील प्रभाव
वैश्वीकरण का हिंदी भाषा और साहित्यपर प्रभाव
Impact of Globalization on Language & Literature

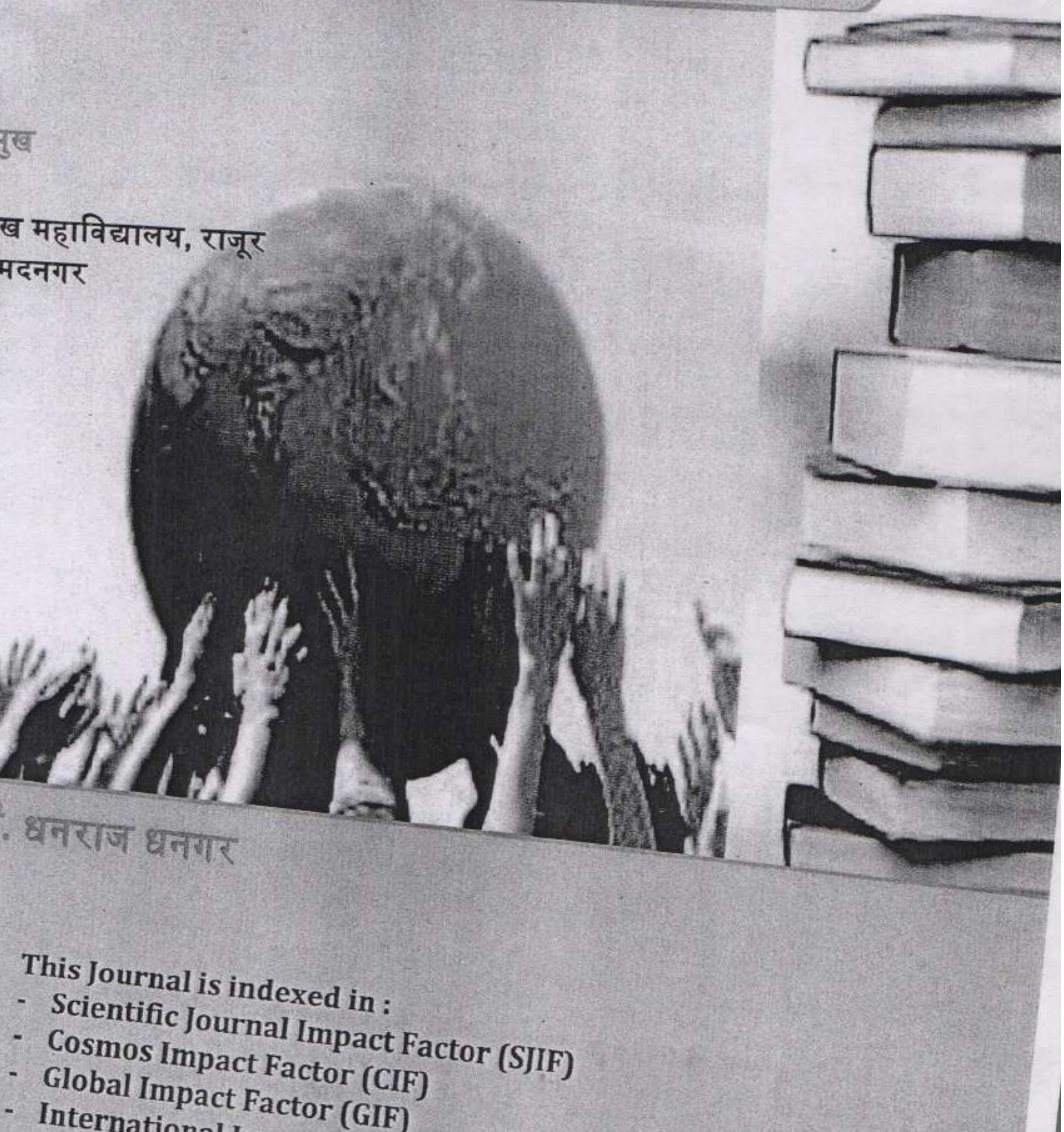

अतिथी संपादक :
डॉ. बाबासाहेब देशमुख
प्राचार्य,
अॅड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर
ता. अकोले, जि. अहमदनगर

कार्यकारी संपादक :
डॉ. द. के. गंधारे

संपादन सहाय्य :
डॉ. बी. टी. शेणकर
प्रा. बी. आर. होले
डॉ.आर.डी.ननावरे
प्रा.बी.के.थोरात
प्रा.ए.डी.सातपुते
प्रा.पी.एस. कुमकडे

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 213 : Impact of Globalization on Language & Literature
Peer Reviewed Journal
ISSN :
2348-7143
January-2(

जागतिकीरण आणि मराठी कथा

प्रा. श्रीकांत आल्हाट
सहाय्यक प्राध्यापक
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर,
ता. पारनेर, जि. अहमदनगर
भ्रमणध्वनी : ९९२१७५६४८१
E_mail – shrialhat@gmail.com

जागतिकीकरणाच्या चर्चा सुरु झाल्या तेव्हा जागतिकीकरणाचा परिणाम कशा कशावर होईल संदर्भातही सर्वत्र चर्चा होऊ लागली १९९० नंतर जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे नवे आर्थि धोरण, मुक्तधोरणाचा पुरस्कार केला जाऊ लागला. विविध सेवा क्षेत्रामध्येही खुलेपणा येऊ लागला आणि : जागतिकीकरणाच्या अधिक उणेची चर्चा सुरु झाली.

जागतिकीकरणाचे साहित्यावरही काय परिणाम झालेले आहेत. यासंबंधीही वेगवेगळी चर्चा सर्वत्र च असल्याचे दिसू लागले आहे. ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यापासून ते नुकतीच दोन ओळींची कविता लिहिणा कवीपर्यंतच्या कवितेत जागतिकीकरणाचा शोध घेतला जात आहे. नवनव्या ज्ञानप्रसाराच्या साधनामुळे जीवना आणि साहित्याच्या क्षेत्रात परिणाम होत आहेत. परंतु असे असले तरी ही जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात सा खंबीरपणे उभे राहताना दिसत आहे. त्यामुळे साहित्याच्या विकासाला एक नवी दृष्टी लाभत आहे. शोधनिबंधाच्या निमीत्ताने आपणास कथेचे जागतिकीकरणात असलेले स्थान शोधावयाचे आहे.

मराठी कथा गोष्ट, कहाणी, कथा, लघुकथा – नवकथा, साठोत्तरी कथा अशा क्रमाने विकसीत झा कथेच्या विकसीत प्रवाहात कथेने अंतर्गत – बाहयविश्व, व्यक्ती समाज, निसर्ग – महानगर असे अनेक विषय अविष्कृत केले आहेत. थोडक्यात भाषा शैली, तंत्र ज्ञानव्यवहार यांना मुरवत कथा या साहित्य प्रका विकास झाला आहे. त्यामुळे कथेचे स्वरुप हे व्यामिश्र झाले आहे.

माणसाने आपले अनुभव व कल्पना इतरांना सांगण्यासाठी कथा वाङ्.मय प्रकाराचा अवलंब केला : कहाणी प्रकारातून मराठी कथेचे प्रारंभीचे रुप पाहावयास मिळते. त्यानंतर आधुनिक काळामध्ये 'करमणूक नियतकालीकाच्या माध्यमातून कथेला स्वत:चा चेहरा गवसला. हरिभाऊ आपटे यांनी अद्‌भुतात रमणाऱ्या व स्फुट गोष्टी या प्रकारातून वास्तवात आणले. आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने हरिभाऊ आपटे यांनी १ कथेला वेगळे वळण लावले त्यामुळे आधुनिक मराठी कथेला विशिष्ट आकार प्राप्त झाला. त्यानं काळातील कथांमधून वाचकांना बोध करण्यापेक्षा मनोरंजनावर भर दिला गेला. पण त्या सोबतच आत्महत्या, मृत्यू, अपघात, प्रेम, कलह द्वेष, सासुरवास, दारुचे व्यसन, पुनर्विवाह आदी विष स्वप्नरंजनाबरोबरच मनातील आंदोलने टिपली.

कथेच्या उत्कर्षाला यशवंत – किर्लोस्कर काळ कारणीभूत ठरला मनातील भावनांची आंदोलने टि ही कथा जीवनाच्या विविध अंगातून संचार करु लागली. आपल्या अनुभवांशी आणि विचारांशी प्राम राहणाऱ्या फडके, खांडेकर आदि लेखकांनीच या काळात कथेला खऱ्या अर्थाने समृध्द केले. महायुध्दानंतर नवकथेच्या रुपाने कथा वाङ्.मयात विलक्षण क्रांती घडली. युध्दोत्तर समाजवास्तवाचे न चित्रण केले.

१९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण दलित, स्त्रीवादी, कामगार आदि साहित्य प्रवाह निर्माण झाले. आणि मराठी कथा जागतिकीकरणातून वाटचाल करु लागली. जीवन संघर्ष, सभोवतालची परिस्थिती, आचार विचार, जीवनशैली समाजाच्या गरजा, सुख दु:ख विषयक कल्पना, दैनंदिन प्रश्न यांना साथ प्रतिसाद देत. नवशिक्षीत ग्रामीण व उपेक्षित वर्गातील तरुण कथालेखन करु लागले. या कथालेखनाला प्रत्यक्ष अनुभवांचे पाठबळ लाभले. ग्रामीण माणसांचे, कष्टकऱ्यांचे दु:ख व जीवनभोग, ग्रामजीवनातील परिवर्तने व परंपरा ग्रामपरिघाबाहेरचे जग, शोषण व्यवस्था आदिचे चित्रण कथेने केले. दैववादात, मनोरंजनात, दु:ख वर्णनात अडकलेली ग्रामीण कथा वास्तव जीवनचित्रण करु लागली. व्यवस्थेला प्रश्न विचारु लागली. रा.रं.बोराडे, रणजित देसाई, आनंद यादव, भास्कर चंदनशिव, चारुता सागर आदींच्या कथांनी मराठी ग्रामीण कथा अधिक परिपुष्ट व समृध्द केलेली पाहावयास मिळते.

स्वातंत्र्य, समता, न्याय, मानवता संघर्ष, वेदना, विद्रोह नकार या मूल्यधारेला आत्मसात करणाऱ्या दलित कथेमागे गौतम बुध्द व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रेरणा आहे. शोषणाचे विविध संदर्भ, धर्मांतर, विदयापीठ नामांतर, राखीव जागा, निवडणूकीचे राजकारण, दलित जीवनाचे खोल दर्शन, दाहक वास्तव, उच्च नीचता दलितांच्या जीवनातील संघर्ष हे विषय या कथांच्या केंद्रस्थानी आहेत. अण्णाभाऊ साठे, बंधुमाधव, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, केशव मेश्राम, वामन होवाळ, अर्जुन डांगळे, योगेंद्र मेश्राम, योगिराज वाघमारे, भीमराव शिरवाळे, अमिताभ, माधव कोंडवीलकर, सुखराम हिवराळे, अविनाश डोळस, उर्मिला पवार, शरणकुमार लिंबाळे, भीमसेन देठे, रविचंद्र हडसनकर, एकनाथ सोनवणे या कथाकारांनी जागतिकीकरणातला माणूस व त्यांच्या व्यथा वेदनांचे दर्शन घडविले.

भारतीय संविधानाने स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच समान नागरिक दर्जा व संधीच्या समानतेची ग्वाही दिली. स्त्रीयांसाठी अनेक कायदे आणि सेवेच्या संधी उपलब्ध करुन देण्यात आल्या. त्यामधूनच स्त्रीला स्वत:चे स्वतंत्र व्यक्तीमत्व सापडत गेले. १९७५ नंतर आपल्याकडे स्त्रीवादी चळवळी सुरु झाल्या आणि मग. स्त्री प्रश्नांची चर्चा करणारे साहित्य निर्माण झाले. शैलजा राजे, योगिनी जोगळेकर, शकुंतला गोगटे, कसुम अभ्यंकर, स्नेहलता दसनूरकर, कुमुदिनी रांगणेकर, नयणा आचार्य, सुमती क्षेत्रमाडे, जोत्स्ना देवधर, वसुधरा पटवर्धन, विजया राजाध्यक्ष, गौरी देशपांडे, सानिया, आशा बगे, तारा वनारसे, प्रतिमा इंगोले, माधवी देसाई, उर्मिला पवार, मेघना पेठे, आदि स्त्री लेखिकांनी कथा लेखन केले. त्यांनी आपल्या कथेतून समाजातील अन्यायरुढी, स्त्रीची घुसमट, व्यक्ति स्वातंत्र्य, मानवी अस्तित्वाची अर्थशून्यता, लैंगिकता, स्त्रीवादी जाणीव, जीवनविषयक मुलभूत प्रश्न, नातेसंबंधातील गुंतागुंत, मानसिक ताणतणाव, स्त्री शक्तीची जाणीव, पुरुषी आकर्षण आदि विषयांतून मराठी कथेचा आशय आणि अविष्कार समृध्द होत गेलेला दिसतो.

१९७५ नंतरच्या कथेमधून आधुनिक जीवनपध्दती, भ्रष्ट राजकारण, नवी प्रसार माध्यमे व तंत्रज्ञानाशी सामना करणारी माणसे, नव्या ग्रामीण पिढीची घुसमट, नात्यांतील गुंतागुंत, शहरी उच्चभ्रूंचे जीवन लग्नातील गमती जमती आदि विषय प्रभावीपणे आले आहेत. भा. ल. महाबळ, वसंत मिरासदार, अनिल सोनार, बा. भ. पाटील प्रभाकर ताम्हाणे, विजय कापडी, चंद्रकांत महामिने व. बा. बोधे, श्रीकांत मुंदरगी, मुकुंद टाकसाळे, इंद्रायणी सावकार, मंगला गोडबोले, दीपा गोवारीकर, संजय कळमकर आणि अशा अनेक कथाकारांनी कथाविश्व समृध्द केले आहे. मंगला गोडबोले यांच्या कथेतून जागतिकीकरणातील स्त्री चे दर्शन घडते 'पेज थ्री' नावाच्या त्यांच्या कथेतील मेंगाळे काका आणि काकू समस्त स्त्री – पुरुषाचे प्रतिनिधीत्व करताना दिसतात. स्त्री मत्सर हा या कथेचा मुख्य विषय आहे. आधुनिक काळातील मध्यमवर्गीय समाज एकमेकांशी स्पर्धा कशी

ISSN : 2348-71
January

ठेवतो या कथेतून दिसते. एवढेच नाही तर संजय कळमकर यांच्या 'शुभमंगल सावधान' या क आजकालच्या विवाहांचे वर्णन आले आहे. विवाह हा जीवनातील एक महत्वाचा संस्कार आहे. सध्याच्या वि सोहळयात पारंपारिक रीतिरिवांजांबरोबरच लग्नप्रसिध्दी, लग्नपत्रिका, नवरानवरीचा अतिरेकी मेकअप, डीजे तरुणाचे थीरकणे वऱ्हाडी मंडळींची सोशिकता, राजकीय पुढाऱ्यांची सहेतुक हजेरी यांची भर या कथेत दि आज विवाहातील मूळ हेतू हे सोपस्कार ठरले आहेत. त्या ऐवजी हल्लीच्या विवाहांमध्ये भव्यदि उत्सवीरुप, श्रीमंतीचा बडेजाव, खोटी प्रतिष्ठा व अमाप खर्च यांना महत्व आले आहे. संजय कळमकर य या कथेतून विवाहातील हे सर्व सोपस्कार, त्यातील संगती विसंगती, गंमती जंमती प्रत्ययकारीपणे प्रकट झ आहेत. मानवी स्वभावातील विसंगती, अज्ञान, प्रसिध्दीचा हव्यास, धूर्तपणा, विक्षिप्तपणा, संधीसाधूपणा साधलेला विनोद कथेची उंची वाढवतो.

मराठी कथासाहित्यात आदिवाशी कथांचे प्रमाण कमी दिसते. पंढरीनाथ तामोरे, जयवंती वैती, उषा आत्राम, माधव सरकुंडे, बाबाराव मडावी अशा लेखकांनी पारंपारिक आदिवासी जीवन व त्यांचे मूक त्यांचे जीवन, अज्ञान, रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा, निसर्गप्रेम, अन्याय, अत्याचार, वेठबिगारी कर्ज बाजा जातपंचायत, बलात्कार, शोषण, सेवात्याग, सावकारी पाश इत्यादी कथाविश्व उभे करण्याचा यशस्वी केला आहे.

१९९० नंतर खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाने भारतीय समाजजीवनात बरेच झाले. माहिती तंत्रज्ञानाचा स्फोट, वस्तूंचे – सेवांचे, जीवनपध्दतींचे, सांस्कृतिक जीवन संचिताचे बाजा होऊ लागले आहे. सामान्य माणसाचे जीवनशैलीतील बदल होऊ लागल्यामुळे माणसांच्या वैचारिक निष्ठा झाल्यामुळे व्यक्तिगत सुखाला महत्व दिले जात आहे. चंगळवादाला प्राधान्य दिले जात आहे. अनेक गो प्रभावाने मानवी जीवन व्यापून टाकले गेले आहे. अतिरेकी स्वातंत्र्य, मूल्यांची घसरण, ढास कुटुंबव्यवस्था, बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे वाढते प्राबल्य, आधुनिक भांडवलशाही, नवतंत्रज्ञानाचा युवा व परिणाम, व्यक्तिकेंद्रीता यामुळे समाजजीवन अंतर्बाहय ढवळून निघाले आहे. त्यामुळेच आजच्या क माणसांचे होणारे आधुनिकीकरण, शोषित वर्गाची दयनीय स्थिती, लैंगिक शोषण, सत्ता व कामवासना, जगणे व संघर्ष, राजकीय पिळवणूक, कौटुंबिक कलह, भ्रष्टाचार, शेतकरी आत्महत्या, बेरोज जागतिकीकरणाने निर्माण केलेले सर्वच क्षेत्रातील प्रश्न यांचे दर्शन आजच्या कथांमधून घडविले आहे. ही कथा चाकोरी बाहेरचे जगणे मांडताना दिसत आहे. चंद्रकुमार नलगे, श्रीराम गुंदेकर, नागनाथ को बाबाराव मुसळे, आनंद पाटील, लक्ष्मीकांत देशमुख, सदानंद देशमुख, प्रतिमा इंगोले, आसाराम लोमटे वसंत पाटील, किरण गुरव, प्रभाकर हरकळया कथाकारांनी आपल्या कथांमधून असंख्य विषय ट मांडलेले दिसतात. आजच्या दलित कथांमधूनही महानगरीय संवेदना, मुक्त अर्थव्यवस्था, चंगळवाद वर्गाची ससेहोलपट, व्यवहारवादी व भौतिकवादी नव मानसिकता, मूलभूत हक्क व कायदयाची जाणी संस्कृती, माणसांचे हरवलेपण, आदींचे चित्रण प्रत्ययकारीपणे मांडले आहे. जयंत पवार, प्रकाश खरात, खुणे, दीपध्वज कोसादे, गौतमीपुत्र कांबळे, प्रज्ञा पवार अशा लेखकांनी कथा समृध्द केली आहे. याशिव ससाणे, मिलींद बोकील, राजेंद्र मलोसे, अभिराम भडकमकर, समर खडस, बालाजी सुतार, सती प्रतिमा जोशी आदीं कथाकार वेगवेगळे विषय व जाणिवांनी मराठी कथा समृध्द करत आहेत.

म्हणजेच आजची कथा समकालीन गतिमान, दुभंगलेले व्यामिश्र जीवन, सर्वव्यापी र शोषणाच्या नव्या रीती, अस्तित्व संघर्ष, बदलते वर्तमान, माणूसपण, भूमिहीन शेतकऱ्यांच्या व्यथ

जगण्यातले पेच, महानगरीय जगातील हिंसा, क्रोर्य, मानवी नातेसंबंधातील ताण – तणाव आदि विषय कवेत घेऊन गतिमान होताना दिसत आहे.

संदर्भ साहित्य :–

१. कथा : संकल्पना आणि समीक्षा, सुधा जोशी, मौज प्रकाशन
२. मराठी कथा : विसावे शतक, संपादक, के. ज. पुरोहित, सुधा जोशी.
३. दलित व दलितेतरांची कथा : एक अभ्यास, श्रीराम गडकर.
४. मराठी साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरुप, संपादक डॉ. गो.मा.पवार, डॉ.म.द. हातकणंगलेकर.
५. साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, संपादक – डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे जून २००७
६. मराठी कथेची स्थितीगती, अंजली सोमन, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
७. मराठी कथा : उगम आणि विकास – इंदुमती शेवडे, सोमैय्या पब्लिकेशन, मुंबई.

Impact Factor - 6.8
ISSN- 0474-9030

International Multidisciplinary UGC CARE Listed Journal for Research Publication

OUR HERITAGE

PEER REVIEWED [REFEREED] INDEXED
UGC CARE LIST GROUP - B RESEARCH JOURNAL
VOL- 68, ISSUE-35, FEBRUARY -2020:
SPECIAL ISSUE ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES

GENDER EQUALITY AND WOMEN EMPOWERMENT

Chief Editor
Dr. Ansari Md. Haroon Md. Ramzan
J.A.T Arts, Science & Commerce College
[For Women], Malegaon, Nashik.

Executive Editor
Dr. Lodhi Kaniz Fatma Niyaz Ahmad

Associate Editor
Dr. Salma Ab. Sattar

Scanned by TapScanner

Impact Factor - 6.8

ISSN- *0474-9030*

International Multidisciplinary UGC CARE Listed Journal for Research Publication

OUR HERITAGE

PEER REVIEWED [REFEREED] INDEXED

UGC CARE LIST GROUP - B RESEARCH JOURNAL

VOL- 68, ISSUE-35, FEBRUARY -2020:

SPECIAL ISSUE ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES

GENDER EQUALITY AND WOMEN EMPOWERMENT

Chief Editor

Dr. Ansari Md. Haroon Md. Ramzan
J.A.T Arts, Science & Commerce College
[For Women], Malegaon, Nashik.

Executive Editor

Dr. LodhiKanizFatmaNiyaz Ahmad

Associate Editor

Dr. Salma Ab. Sattar

All rights reserved with the Authors and Publishers.

Price: Rs. 700/-

For Details Visit to:https://www.ourheritagejournal.com/

Scanned by TapScanner

CONTENT

1	भारतातील महिला उद्योजकतेचा अभ्यास	**निलेश भगवान महाजन** सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,रावळगाव, ता. मालेगाव, जि. नाशिक.	01-04
2	शिवसेना व राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाची महिला विषयक भुमिका	**प्रा.डॉ अजय पाटील** मुळा एज्यकेषन सोसायटीचे श्री ज्ञानेष्वर महाविदयालय नेवासा जि.अहमदनगर	05-09
3	"संगीत व महिला सबलीकरण"	**डॉ. नरेश एल. गोंडाणे** सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग प्रमुख, आर. डी. जी. महिला महाविद्यालय, अकोला, जि. अकोला (महाराष्ट्र)	10-11
4	भारतीय राज्यघटना व महिला विषयक कायदे	**प्रा. गारूळे गणेष लक्ष्मण** मुळा एज्युकेषन सासायटीचे श्री ज्ञानेष्वर महाविदयालय, नेवासा ता. नेवासा जि. नगर	12-15
5	भारतीय राजकारणातील महिलांची भुमिका आणि कार्ये	**प्रा.डॉ किषोर गटकळ** मुळा एज्यकेषन सोसायटीचे श्री ज्ञानेष्वर महाविदयालय नेवासा जि. अहमदनगर	16-20
6	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा उदय व विकास	**जिजाभाऊ सिताराम घुले** **संशोधक**–स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विदयापीठ, नांदेड. संशोधन केंद्र पिंपल्स कॉलेज, नांदेड **मार्गदर्शक–डॉ.संजय गायकवाड** योगानंद स्वामी कला महाविदयालय, वसमतनगर	21-24
7	स्त्री–मुक्ती आंदोलनाच्या आद्य प्रणेत्या -: सावित्रीबाई फुले	**प्राभरत केवळ आहेर .** इतिहास विभाग, एससंस्थेचे.एम.पी.व्ही.एस.एस. कलावाणिज्य , ,व विज्ञान महाविद्यालय रावळगाव तानाशिक .मालेगाव जि .	25-28
8	महिला सबलीकरण आणि भटक्या विमुक्तातील स्त्रिया एक अभ्यास	**प्राअंबादास नरसिंगराव पाचंगे .** राज्यशास्त्र विभाग, एससंस्थेचे.एम.पी.व्ही.एस.एस. कलामालेगाव .रावळगाव ता ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय , नाशिक .जि	29-33
9	महिला सक्षमीकरणात न्यायव्यवस्थेची भूमिका	**प्रा. नारायण मधुकर राजूरवार** मु. सा. काकडे महाविद्यालय, सोमवरनगर, ता. बारामती, जि. पुणे	34-39

Scanned by TapScanner

Vol-68 ISSUE-35
February – 2020
Special Issue on Multidisciplinary Studies

OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030
Impact Factor – 6.8

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा उदय व विकास

जिजाभाऊ सिताराम घुले
संशोधक–स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विदयापीठ, नांदेड.
संशोधन केंद्र पिंपल्स कॉलेज, नांदेड
मार्गदर्शक–डॉ.संजय गायकवाड
योगानंद स्वामी कला महाविदयालय, वसमतनगर

प्रस्तावना :–

स्त्रीवाद ही संकल्पना पाश्चात्य देशांमध्ये उदयास आली असली तरी भारतात आणि प्रामुख्याने महाराष्ट्रात या विचारांची बिजे आढळून येतात. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीयांच्या समान हक्कांची मागणी करणाऱ्या व त्या मागण्या पूर्ण होण्यासाठी चळवळी करणाऱ्या विचारांचा समुह होय. लिंग भेदावर आधारित विषमता नष्ट करुन स्त्री आणि पुरुष समान आहेत असा विचार म्हणजेच स्त्रीवाद होय. स्त्रीवादाचा मुळ उद्देश स्त्रीयांचे शोषण संपविणे हा आहे. लिंगभेदावर आधारीत विषमता नष्ट व्हावी असा आग्रह करणारी चळवळ म्हणून स्त्रीवादी चळवळीकडे पाहिजे जाते. ब्रिटिश भारतात आल्यावर त्यांच्या आधुनिक शिक्षण पध्दती व विचारांचा महाराष्ट्रातील शिक्षित वर्गाला परिचय झाला त्यामुळे हा शिक्षित वर्ग स्त्रीयांच्या प्रश्नांकडे डोळसपणे पाहू लागला व समाज सुधारणेचे कार्य करु लागला. स्त्रीयांबाबतच्या सती प्रथा, बालविवाह, केशवपन या अनिष्ट प्रथा बंद व्हाव्यात व स्त्रीयांना शिक्षण मिळावे, विधवा पुनर्विवाह व्हावा यासाठी हा सुशिक्षित वर्ग कायदे निर्मितीचा आग्रह धरु लागला. त्यासाठी विविध संघटनांनी पुढाकार घेतला. त्यात प्रार्थनासमाज, सत्यशोधकसमाज, आर्यसमाज इत्यादींनी पुढाकार घेतला व स्त्रीयांच्या प्रश्नाविषयी चळवळ उभी केली त्यातूनच स्त्रीवादाचा विकास होत गेला. नंतरच्या काळात समान कामासाठी समानवेतन, हुंडाबंदी, कौटूंबिक हिंसाचार प्रतिबंद आदि प्रश्नांवरही आवाज उठविला गेला. त्यामुळे महाराष्ट्रात स्त्रीवादी चळवळीस व्यापक स्वरुप प्राप्त झाले.

संशोधनाची उदि्दष्टे :

1. स्त्रीवाद संकल्पना समजून घेणे.
2. महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा घेणे.
3. स्त्रीवादी चळवळीसाठी विचारवंतानी, समाजसुधारकांनी केलेल्या कार्याचा संक्षिप्त आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहितके :–

1. महाराष्ट्रात स्त्रीवादी चळवळीचा विकास घडून आला.
2. स्त्रीयांच्या प्रश्नांवर महाराष्ट्रातील विचारवंत समाजसुधारक यांनी आवाज उठविला. व स्त्री व समाज यांच्यात जागृती घडवून आणली.

Copyright© 2020

Scanned by TapScanner

3. महाराष्ट्रात अनेक स्त्री संघटना कार्यरत असून त्या स्त्रीयांच्या विविध प्रश्नांवर लढा देत आहेत.

संशोधन पध्दती :–

सदर विषयाचे संशोधन करण्यासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी विविध ग्रंथ शासकीय दस्तऐवज या दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

अभ्यास विषयाच्या मर्यादा :–

सदर अभ्यास विषय हा महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीचा संक्षिप्त आढावा घेणारा आहे. त्यात पाश्चात्य तसेच अखिल भारतीय पातळीवरील स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा घेण्यात आलेला नाही.

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळ – उदय व विकास :–

स्त्रीवादी चळवळीत महाराष्ट्राने महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आदिंनी महाराष्ट्रातील स्त्रीप्रश्नासंबंधी जागृती घडवून आणली. यात पंडीता रमाबाई, रमाबाई रानडे, ताराबाई शिंदे यांसारख्या महिलांनीही भरीव योगदान दिले. सन 1818 नंतर ब्रिटिशांनी स्त्रीशिक्षणावर भर देण्यास सुरुवात केली तसेच बालहत्या, सतिप्रथा बंदी यासाठी आवश्यक कायदे केले. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी ही योगदान दिले. जून 1832 मध्ये बाळशास्त्री जांभेकर यांनी दर्पण या वर्तमान पत्रातून स्त्रीयांविषयींच्या अनिष्ट प्रथा, परंपरा चालिरिती याबाबत विचार मांडले. तर लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांनीही स्त्री विषमतेवर प्रहार केला. महात्मा फुले यांनी 1848 मध्ये पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. तसेच दलित मुलींसाठी ही शाळा सुरु केली. या कामात त्यांना सावित्रीबाई फुले यांनी मोलाचे योगदान दिले. महात्मा फुले यांनी सन 1832 साली हंटर कमिशन समोर स्त्री शिक्षणास चालना दयावी व त्यासाठी उपाययोजना कराव्यात असे सुचविले. सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथातून स्त्री – पुरुष असमानता, स्त्रीयांचे कुटूंबातील दुय्यमस्थान याविषयींचे विचार मांडले. स्त्री शिक्षणाचे महत्व पटवून देण्यासाठी सावित्रीबाई फुले यांनी स्वतः पुढाकार घेऊन स्त्री जागृतीचे कार्य केले. अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील नवशिक्षित वर्गाने विविध लेखांतून व ग्रंथातून स्त्रीयांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले.

सन 1850 नंतर भारतीय समाज सुधारकांनी जनजागृती करुन स्त्री चळवळीचा विस्तार केला. यात विष्णूशास्त्री पंडीत, महर्षी कर्वे यांनी स्त्रीया विषयक अनिष्ट प्रथा, परंपरा चालीरिती यांना विरोध केला. सन 1882 मध्ये ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री – पुरुष तुलना नावाचा ग्रंथ लिहिला व त्या ग्रंथातून समाजव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, अर्थव्यवस्था यावर अतिशय परखडपणे विचार मांडले. सन 1884 साली न्यायमूर्ती रानडे, भंडारकर, शंकरराव पंडीत या सुधारकांनी पुण्यात मुलींची शाळा सुरु केली. सन 1889 मध्ये पंडीता रमाबाई यांनी कुमारीका व विधवा यांच्यासाठी शारदा सदन ही शाळा सुरु केली. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी 1888 मध्ये सुधारक वर्तमानपत्र काढले व त्यातून स्त्रीजीवनासंबंधी सुधारणा सुचविल्या. तसेच बालविवाहाची प्रथा कायदयाने बंद व्हावी यासाठी प्रयत्न केले. महात्मा फुले यांनी 1863 मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करुन अडचणींत सापडलेल्या विधवांनी, फसवल्या गेलेल्या विधवांनी तसेच कुमारीकांनी तेथे जावे व मुलांना जन्म

Copyright© 2020

Scanned by TapScanner

OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030
Impact Factor – 6.8

दयावा. त्यांच्या मुलांचे संगोपन केले जाईल व त्यांचे नावही जाहीर होणार नाही असे सांगितले. तसेच विधवांच्या केशवपणाला विरोध करण्यासाठी त्यांनी न्हाव्यांचा एक दिवसाचा संप घडवून आणला. जर स्त्री मरण पावली तर पति दुसरा विवाह करु शकतो. तर पुरुष मरण पावल्यावर स्त्री ला तो अधिकार का असू नये असे मत त्यांनी मांडले. त्यांनी स्त्री – पुरुष समतेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या या विचारांमुळे स्त्रीवादी चळवळीला गतिमानता प्राप्त झाली. राजर्षी शाहू महाराजांनी ब्राम्हणेत्तर चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या विविध प्रश्नांवर आवाज उठवून त्यांना अधिकार प्राप्त करुन देण्याचा प्रयत्न केला.

सन 1920 नंतर स्त्रीयांना सार्वजनिक जीवनात सहजतेने वावरता यावे यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य लढयाच्या चळवळीत स्त्रीयांनी लक्षणीय सहभाग घेतला. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली स्त्री व दलितांच्या उध्दारासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आले. आंबेडकरांनी दलित शोषित वर्गात जागृती घडवून आणली. व स्त्री–पुरुषांच्या समान मानवी हक्कांसाठी कार्य केले. डॉ.आंबेडकरांचे हे कार्य केवळ महाराष्ट्रातचं नव्हे तर संपूर्ण भारतात स्त्री मुक्तीचा नवा मार्ग दाखविणारे ठरले. डॉ.आंबेडकरांच्या पुढाकारामुळे भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून स्त्री – पुरुषांना समान अधिकार मिळाले.

सन 1975 नंतर स्त्री हिंसाचार, विधवा व परितक्त्यांचा प्रश्न, घटस्फोटीतांचा प्रश्न या विरोधी आंदोलने झाली. याच काळात शेतकरी व शेतमंजुर महिलांमध्ये जागृती घडून आली. व त्यांनी दारुबंदी सारखे आंदोलने उभारली याच काळात महाराष्ट्रात स्त्रीयांच्या प्रश्नावर कार्य करणाऱ्या विविध संघटना स्थापन झाल्या त्यांनी वेश्या, देवदासी, मुरळी यांच्या प्रश्नांवर लढा दिला. सन 1990 नंतर महिलांना राजकीय अधिकार मिळावेत, सत्तेत वाटा मिळावा यासाठी भारतीय राज्यघटनेत 73 व 74 घटना दुरुस्ती करुन स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये 33 टक्के आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे महिलांना प्रत्यक्ष सत्तेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली. राजकीय विविध पक्षांनीही महिला आघाडी, महिला संघ स्थापन केले व महिलांचे राजकीय सबलीकरण घडून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. सन 2000 च्या दशकात महिलांच्या बचत गटाची चळवळ महाराष्ट्रात उभी राहिली. त्यामुळे अनेक महिला संघटीत झाल्या. बचतगटांच्या माध्यमातून स्त्रीयांना रोजगार उपलब्ध झाला. व त्यांचे आर्थिकदृष्टया सक्षमीकरण घडून आले. सन 2011 मध्ये भारत सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 50 टक्के आरक्षण दिले त्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली. स्थानिक प्रश्न सोडविण्यासाठी महिला पुढाकार घेऊ लागल्या. व खऱ्या अर्थाने लोकशाही शासन व्यवस्था अंमलात आली.

सध्या महाराष्ट्रात स्त्री आधार केंद्र, नारी समता मंच, स्त्री मुक्ती संघटना, क्रांतीकारी महिला संघटना, मोलकरीण संघटना, महिला हक्क संरक्षण समिती, सावली संस्था, वंचित विकास संस्था, दिलासा संस्था, मनस्वींनी महिला संघटना, राजमाता ब्रिगेड आशा अनेक स्त्री संघटना महिलांच्या प्रश्नांवर कार्य करताना दिसून येतात.

अनेक महिला संघटनांनी महाराष्ट्रात सामाजिक आर्थिक व राजकीय समतेसाठी व महिलांच्या हक्कांसाठी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेविरोधात आवाज उठविला. आजही त्यांचे कार्य चालू आहे. मात्र अजूनही

Copyright© 2020

Scanned by TapScanner

महिलांवरील अन्याय, अत्याचार थांबलेले नाहीत, यासाठी स्त्री संघटन अधिक मजबूत होणे आवश्यक आहे तसेच समाजानेही महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे. महाराष्ट्रातील महिलांच्या राजकीय स्थितीचा अभ्यास केला असता असे म्हणता येईल की, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 50 टक्के आरक्षण मिळाले असले तरी महाराष्ट्राच्या विधीमंडळात महिलांचे प्रमाण हे अत्यंत कमी आहे. हे प्रमाण वाढविण्यासाठी महिला संघटनांनी अधिक संघटीतपणे प्रयत्न केले पाहिजे. तसेच त्यासाठी सरकारने ही सकारात्मक भूमिका घेऊन महिलांना संसदेत व विधीमंडळात आरक्षण दिले पाहिजे.

संदर्भसूची :–

1. भागवत विदयुत, 2004, स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
2. लोखंडे धनंजय, 2002, महिला सबलीकरण विशेषांक, पुणे विदयापीठ वार्ता, सावित्रीबाई फुले पुणे विदयापीठ.
3. गांधी नंदिता, शहा नंदिता, 1992, स्त्री संघर्षाची नवीरुपे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
4. चौधरी राजेश, 2011, महिला बचतगट 'हस्तपुस्तिका', चौधरी लॉ प्रकाशन, जळगांव.
5. कडू माहिनी, 2008, भारतीय राजकारणातील स्त्रीया, विजय प्रकाशन, नागपूर.
6. देहाडराय स्वाती, अनघा तांबे, 2009, स्त्रीयांच्या चळवळीत आणि संघटना, क्रांती ज्योती सावित्रीबाई फुले, स्त्री अभ्यास केंद्र, सावित्रीबाई फुले विदयापीठ, पुणे.

Copyright© 2020
Scanned by TapScanner

2018 – 19

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 86 : Indian National Congress and Maharashtra
UGC Approved Journal

E-ISSN : 2348-7143
January-2019

E-ISSN – 2348-7143

Impact Factor – 6.261

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue – 86

INDIAN NATIONAL CONGRESS AND MAHARASHTRA

Guest Editor :
Dr. R. K. Datir
Principal,
S.M.B.S.T. College, Sangamner

Editorial Board of the Issue:
Dr. T. B. Rajdeo
Prof. N. S. Dhone
Prof. S. K. Dorge
Prof. S. A. Thitame

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 700/-

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Nature of the Historical material for the study of early phase of Indian National Congress	Professor Binda Paranjape	05
2	Role of Tilak In Indian National Congress	Dr. Nalini Waghmare	08
3	The Congress Party and Peasant Movements in Maharashtra with Special Reference of Mulsi Satyagrah: A Critical Study	Dr. Amol Vidyasagar	14
4	A review on the Contributions of the Indian National Congress to Social Reforms in India	Dr. B.K. Shep	19
5	The Indian National Congress: 133 years political journey	Dr. Hemlata Rathod	23
6	Contribution of Tilak in Indian National Congress Second Session-1905 To 1920 Formationof Indian National Congress	Mr. Udhav Kudase	26
7	समापन वक्तव्य	डॉ.सुरेश मिश्र	30
8	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि महिला	प्रा.अर्चना बच्छाव	33
9	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे कार्यकर्ते	प्रा.नामदेव ढोणे	38
10	इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस आणि महाराष्ट्र (राष्ट्रीय सभा आणि महाराष्ट्र)	डॉ.त्रिंबक राजदेव	41
11	अरविंद घोष आणि कॉंग्रेस	डॉ. भारती नवथर	45
12	वऱ्हाडातील अमरावतीचे राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन(१८९७)	डॉ.एन.डब्लु.ढाले	49
13	राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या स्थापनेत महाराष्ट्रातील पूर्वसुरी संस्थांचे योगदान	डॉ.उत्तम पठारे	53
14	राष्ट्रीय कॉंग्रेसमध्ये लोकमान्य टिळकांचे योगदान	डॉ.नाथा मोकाटे	58
15	द्विदल राज्यपद्धती व राष्ट्रीय कॉंग्रेसची भूमिका	डॉ.नंदकुमार जाधव	62
16	राष्ट्रसभा पूर्वीच्या राष्ट्रवादी संस्था	Dr. Raghunath Shelke	65
17	राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस	डॉ.संतोष कदम	69
18	महात्मा गांधी आणि कॉंग्रेस	डॉ.जी.पी.भालेराव	72
19	राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि चले जाव ठराव	डॉ.के.एम.अंबाडे	76
20	केसरी तील निवडक अग्रलेख	डॉ.भूषण फडतरे	79
21	राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे कामगार चळवळीतील योगदान	श्री.जी.डी.रुपवते	84
22	राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे महाराष्ट्रातील अधिवेशने	डॉ.मीना साळे	89
23	थोर स्वतंत्र्य सेनानी भाऊसाहेब संतुजी थोरात यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्य	डॉ.दिगंबर सोनवणे	93
24	राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा लढा	डॉ.अंबादास मंजुळकर	96
25	राष्ट्रीय कॉंग्रेसला नवी दिशा प्रदान करणारे इ.स १९२० चे नागपूर अधिवेशन	डॉ.मुकुंद देवर्षी	100
26	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान	डॉ.आर.व्ही.ढेरे	105
27	राष्ट्रीय चळवळ आणि मवाळ कालखंड	डॉ.रघुराज कुरुमकर	108
28	मवाळवादी महाराष्ट्रीयन समाजप्रवर्तक :नामदार गोपालकृष्ण गोखले एक अभ्यास	डॉ.भावना पौळ	112
29	राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि कामगार चळवळ	Dr. Kiran Sampatrao Jadhav,	118
30	राष्ट्रीय सभा (कॉंग्रेस) व शेतकरी यांचा संबंध ऐतिहासिक विश्लेषण	डॉ.बबन जाधव	124
31	राष्ट्रीय सभेची स्थापना व उद्दिष्टे	प्रा.स्नेहलता थिटमे	133
32	राष्ट्रीय सभेचा पहिला कालखंड (१८८५-१९०५)	प्रा.जे.डी.पगार	137

33	राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि महात्मा गांधी	राजेंद्र पानसरे	141
34	स्वातंत्र्य चळवळीतील स्वदेशी चळवळीचे महत्त्व	डॉ.आर.आर.सोनवणे	147
35	राष्ट्रीय कॉंग्रेस दुसरा कालखंड १९०५ ते १९२०(जहाल कालखंड)	प्रा.एस.एस.घुले -कढणे	150
36	दलित चळवळ:एक ऐतिहासिक अवलोकन	डॉ.प्रशांत सावळे	153
37	राजर्षी शाहू महाराजांचे ब्राह्मणेत्तर चळवळीतील योगदान	प्रा.महेश कुलकर्णी	156
38	राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि कॉंग्रेसच्या पूर्वसुरी संस्था	प्रा.एल.बी.काकडे	159
39	राष्ट्रीय कॉंग्रेस अखिल आणि भारतीय हातमाग संघ	प्रा.अमोल बोत्रे	164
40	भूमिगत चळवळ आणि अरुणा असफअली यांचे कार्य...	सौ.अरुणा वाघोले	167
41	राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा जहाल मटवाद्यांचा चतु:सूत्री कार्यक्रम	डॉ.अशोक ढोले	171
42	मवाळ कालखंडातील नामदार गोपाल कृष्ण गोखले यांचे योगदान ...	प्रा.चांगुणा कदम	174
43	अखिल भारतीय कॉंग्रेस आणि महाराष्ट्र	प्रा.डी.झेड.सावळे	177
44	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस पक्ष आणि शेतकरी	प्रा.नानासाहेब दिघे	181
45	मवाळ कालखंडातील कॉंग्रेसचे कार्य (१८८५-१९५०)	प्रा.शांता गडगे	184
46	स्वातंत्र्य लढ्याच्या चळवळीतील कॉंग्रेस पक्षाची भूमिका (१८८५ ते १९०५)	डॉ.किशोर गटकळ	189
47	आझाद हिंद सेनेतील नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान	प्रा.जी.व्ही.गट्टी व डॉ.राधाकृष्ण जोशी	194
48	सातारा जिल्हा :राजकीय जागृती व असहकार अंदोलन	प्रा.के.जे.चव्हाण	196
49	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस आणि राजकीय संघटना	डॉ.मनीषा जगदाळे (कुरुमकर)	200
50	राष्ट्रसभेचे पहिले अधिवेशन	सचिन दोरगे	204
51	राष्ट्रीय कॉंग्रेसमधील मवाळांचे योगदान (इ.स.१८८५ ते १९०५)	प्रा.एन.पी.सदाफळ	208
52	बागलणातील जंगल सत्याग्रह (१९३०)	प्रा.संदीप भामरे	210
53	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत मराठी लेखकांचे योगदान	प्रा.संदीप मिरे व डॉ.एच.एन.जमाले	214
54	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राष्ट्रवाद	प्रा.शीतल धरम	217
55	भारतीय राष्ट्रीय सभेचे पहिले ग्रामीण अधिवेशन फैजपूर कॉंग्रेस-१९३६	प्रा.नारायण शिंदे	219
56	भरतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना व कामगिरी	प्रा.संदीप शिरसाठ	226
57	महात्मा गांधींचा वैचारीक लढा	शुभम शिंदे	230
58	नामदार गोपालकृष्ण गोखलें यांचे कॉंग्रेसमधील योगदान	प्रा.राजेंद्र सोनवणे	234
59	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा पहिला कालखंड:१८८५-१९०५ (मवाळ कालखंड)	प्रा.सुनिल लोखंडे	237
60	नेताजी सुभाषचंद्र बोस व राष्ट्रीय कॉंग्रेस संबंधांचा अभ्यास	प्रा.विकास टकले	239
61	बंगाल प्रांताचे विभाजन व राष्ट्रीय कॉंग्रेसची भूमिकेचा अभ्यास	प्रा.विलास पवार	242
62	लोकमान्य टिळकांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	प्रा.रमेश झरेकर	244
63	राष्ट्रीय चळवळ पहिला कालखंड १८८५-१९०५(मवाळ कालखंड)	महेश रानवडे	249

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय यातील लेखांचे पूनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांतून व्यक्त झालेली मते ही त्या संबधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) | January-2019
Special Issue 86 : Indian National Congress and Maharashtra
UGC Approved Journal

मवाळ कालखंडातील कॉंग्रेसचे कार्य (१८८५–१९५०)

प्रा.गडगे शांता रंगनाथ
श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर,
ता.पारनेर, जि.अहमदनगर
फोन नं.९७६६११८३८१
mail ID – shantagadge@gmail.com

१८८५ मध्ये राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना झाली व राष्ट्रीय स्वातंत्र्यता आंदोलनाला सुरुवात झाली पुढे १९४७ मध्ये भारताला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले. राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरुप, ध्येय, कृती नुसार तीन कालखंड पाडले जातात. १८८५ ते १९०५ हा कॉंग्रेस चळवळीचा पहिला कालखंड. या कालखंडामध्ये ब्रिटिशांच्या सहकार्याने काम करणारी, इंग्रजांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास असणारी, ब्रिटीश साम्राज्याला दैवी वरदान मानणारी संघर्षा ऐवजी टप्याटप्याने सवलती मिळवणारी कॉंग्रेस 'मवाळ कॉंग्रेस म्हणून ओळखली जाते. १८८५–१९०५ हा कालखंड भारतीय इतिहासामध्ये 'मवाळ किंवा सनदशीर चळवळीचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.

इंग्रज राजवटीमुळे साध्य झालेले राजकीय ऐक्य, इंग्रजी भाषेमुळे सुरु झालेला संवाद, पाश्चात्य साहित्यामधुन स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही, राष्ट्रवाद, या विचारांची झालेली जाणीव, एडमंड बर्क, जॉन स्टुअर्ड मील, स्पेनर स्पेन्सर, रुसो, मॅझिनी यांच्या साहित्य वाचनातून राष्ट्रप्रेम, व स्वातंत्र्याबद्दल निर्माण झालेली आस्था तसेच १९ व्या शतकात सुरु झालेल्या धार्मीक आणि सामाजिक सुधारण चळवळींनी धर्म व समाज–व्यवस्थेतील दोष काढुन भारतीयांमध्ये स्वाभिमान जागृत केला. इंग्रज राजवटीमुळे भारताचे होत असलेले शोषण, दळण–वळणाच्या साधनांमध्ये झालेली प्रगती जर्मनी व इटलीचे एकीकरण. अमेरिकेतील गुलामगिरी प्रथेचे उच्चाटन, भारतीय भाषांमध्ये वर्तमानपत्रे १८३३ च्या चार्टर ॲक्ट व १८५८ च्या राणीच्या जाहीरनाम्यामध्ये आश्वासन देवूनही भारतीयांना प्रशासनामध्ये वरिष्ठ पदे दिली जात नसल्यामुळे सुशिक्षित भारतीयांमध्ये निर्माण झालेला असंतोष इ. गोष्टीमुळे भारतीयांमध्ये जागृती निर्माण झाली. व भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी तयार झाली.

उदिष्टये :–

१ भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या स्थापनेची माहिती देणे.
२ भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या सनदशीर कालखंडाच्या आढावा घेणे. स्थापनेमागील हेतू तपासणे.
३ सनदशीर कालखंडामधील कार्याचा आढावा देणे.
४ स्वातंत्र्य आंदोलनातील प्रभावाची माहिती देणे.

गृहितके:–

१ ब्रिटिश राजवटीचा विचार करता सनदशीर राजकारण योग्य होते.
२ भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या सनदशीर कार्यपद्धतीमुळे टप्याटप्याने भारतीयांना राजकीय सवलती मिळण्यास सुरवात झाली.
३ ब्रिटिशांविरोधात न्यूनगंडाने पछाडलेल्या भारतीय समाजामध्ये राष्ट्रप्रेम निर्माण केले.
४ राजकीय शिक्षण देवून भारतीय जनतेला जागृत केले.
५ जहाल राजकारणाचा पाया घातला.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 86 : Indian National Congress and Maharashtra | January-2019
UGC Approved Journal

संशोधन पद्धती:–

प्रस्तुतशोधनिबंधसाठी माहिती संकलन व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे. दुय्यम संदर्भग्रंथ, तज्ञांचे लेख, मासिकांमधील माहिती यांचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना पार्श्वभूमी :–

राज्यकारभारामध्ये भारतीयांना जास्तीत जास्त सहभाग मिळावा म्हणून सुशिक्षित भारतीयांनी भारतामध्ये व भारताबाहेर राजकीय संघटना स्थापन करण्यास सुरुवात केली. इ. स. १८६५ मध्ये लंडनला दादाभाई नौरोजी व उमेशचंद्र बॅनर्जी यांनी 'लंडन इंडियन सोसायटीची' स्थापना केली. १८६६ मध्ये या सोसायटीचे रुपांतर 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' मध्ये झाले. १८६९ मध्ये मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथे या संस्थेच्या शाखा उघडण्यात आल्या. भारतात प्रथम राजकीय संस्था बंगालमध्ये स्थापन झाली. १८५१ मध्ये कलकत्ता येथे ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन, महाजन सभा मध्ये बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन, १८५९ मध्ये सार्वजनिक सभा, १८०७ मध्ये नेटिव्ह असोसिएशन मद्रास, इंडियन असोसिएशन इ. संघटनांची स्थापना झाली होती. या संस्थांच्या संस्थापकांचा इंग्रजांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास होता. योग्य गाऱ्हाणी सनदशीर मार्गाने ब्रिटिशांच्या कानावर घातल्यास ती दूर केली जातील असा त्यांचा विश्वास होता. १८८४ मध्ये मद्रास मधील 'अडयार' येथे थिऑसॉफिकल सोसायटीचे अधिवेशन भरण्यात आले होते. या अधिवेशनासाठी देशभरामधून १७ प्रतिनिधी उपस्थित होते. येथे सर्वांनी अखिल भारतीय स्वरुपाची संघटना स्थापन करण्याचे मान्य केले. आणि सुशिक्षित वर्गाचा रोख कॉंग्रेसच्या स्थापनेकडे वळला.

अखिल भारतीय कॉंग्रेसच्या स्थापनेचे श्रेय 'ॲलन ऑक्टोव्हियन ह्यूम' या सेवा निवृत्त इंग्रज अधिकाऱ्याला दिले जाते. ब्रिटिशांच्या धोरणाविरोधात हिंदी लोकांच्या मनामध्ये दिवसेंदिवस असंतोष वाढत आहे. या असंतोषाचा जर स्फोट झाला तर त्याचे रुपांतर क्रांतीमध्ये होईल. अशी त्याला भिती वाटत होती. कॉंग्रेसच्या स्थापने मागचा हेतू हिंदूस्थानच्या हिताचा नाही तर ब्रिटिशांच्या हिताचा होता. भारतातील ब्रिटिश साम्राज्य कायम रहावे व या साम्राज्याविरोधी विकसित होणाऱ्या शक्ती नष्ट करण्यासाठी सुरक्षा कवच (जिल टंसअम)म्हणून काम करण्यासाठी कॉंग्रेसच्या स्थापनेमध्ये ह्यूम यांनी पुढाकार घेतला. १ मार्च १८८३ रोजी कलकत्ता विदयापीठातील विदयार्थ्यांना उद्देशून त्याने एक पत्र लिहिले. भारताच्या नैतिक, सामाजिक आणि राजकीय विकासासाठी ५० निष्काम वृत्तीने काम करणारे तरुण पुढे आले पाहिजेत असे आवाहन या पत्राद्वारे केले. व पुढे १८८३ मध्येच ह्यूमने नॅशनल युनियन ही संस्था काढली. या नॅशनल युनियनमधून पुढे भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा जन्म झाला.

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना व हेतू :–

१८८५ साली जेव्हा कॉंग्रेसची स्थापना झाली तेव्हा एक ब्रिटिश अधिकारी हेन्री कॉटन म्हणाला 'आपल्या डोळयादेखत एका नव्या राष्ट्राचा उदय होत आहे.' याचा अर्थ असा की कॉंग्रेसच्या स्थापनेमुळे देशात नवे काही तरी घडत आहे. याची जाणीव सर्वांना होत होती. २७ डिसेंबर १८८५ मध्ये मुंबई येथे गोकुळदास तेजपाल संस्कृत कॉलेजमध्ये भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे पहिले अधिवेशन भरले. देशाच्या वेगवेगळया भागांमधून ७२ प्रतिनिधी यासाठी उपस्थित होते. तर ज्ञानप्रकाश, केसरी, मराठा, नवविभाकर, इंडियन मिरर, नसीम, हिंदुस्थानी ट्रिब्यून, इंडियन युनियन, स्पेक्टेटर, इंदू प्रकाश हिंदू क्रेझंट इ. वर्तमानपत्रांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते. २८ डिसेंबर १८८५ रोजी १२ वाजता अधिवेशन व्योमेशचंद्र बॅनर्जी यांच्या अध्यक्षते खाली सुरु झाले.

जातीयता, प्रांतवाद, धार्मिक व सांप्रदायिक दोष दूर करुन देशात राजकीय ऐक्याची स्थापना करणे, सामाजिक दोष व प्रश्नांवर विचार विनिमय करुन त्यांचे निवारण करणे, ब्रिटिश प्रशासनामध्ये भारतीयांची संख्या

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 86 : Indian National Congress and Maharashtra
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

वाढवणे, या हेतूंनी भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसनी स्थापना करण्यात आली होती. अगदी सामान्य हेतू डोळयासमोर ठेवून कॉंग्रेसच्या कार्याला सुरुवात झाली. पुढे हळूहळू काळाच्या ओघामध्ये कॉंग्रेसची मागणी संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या मागणीमध्ये परावर्तित झाली. १८८५ ते १९०५ हा कालखंड सनदशीर किंवा मवाळ कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडातील लोकनेत्यांचा इंग्रजांच्या न्यायप्रियतेवर विश्वास होता. जर आपल्या मागण्या ब्रिटिश सरकारसमोर ठेवल्या तर त्या मान्य केल्या जातील असा त्यांचा विश्वास होता. सनदशीर चळवळीच्या कालखंडामध्ये ठराव मांडणे, सरकारला अर्ज, विनंत्या करणे आणि आपल्या विचारांचा प्रसार करणे व भारतीय जनतेला जागृत व राजकीय दृष्टया शिक्षित करणे ही दुहेरी जबाबदारी सनदशीर कालखंडातील नेत्यांनी पार पाडली. सरकारला विरोध न करता सहकार्याच्या माध्यमातून आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्याची भूमिका या काळात होती. परंतु योग्य त्या वेळी सरकारी धोरणांना या काळात कॉंग्रेसने विरोध केल्याचे दिसून येते.

सनदशीर कालखंडामध्ये कॉंग्रेसची एकूण २१ अधिवेशने झाली. या अधिवेशनांसाठी १७,०८२ एवढे प्रतिनिधी देशभरामधून उपस्थित राहिले होते.

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची उद्दिष्ट्ये :—

कॉंग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनामध्ये चार उद्दिष्टये स्पष्ट करण्यात आली.

१ हिंदुस्थानच्या विविध भागात जे लोक कार्य करीत आहेत. त्यांच्यामध्ये परस्पर प्रेमाची भावना वाढवणे.

२ देशावर प्रेम करणाऱ्या सर्व लोकांमध्ये जात, धर्म, प्रांत, निरपेक्ष प्रेमसंबंध निर्माण करुन परस्पर प्रेमाची भावना वाढवणे.

३ महत्वाच्या प्रश्नांवर हिंदुस्थानातील सुशिक्षितांच्या मतांचा विचार करणे व त्यांना प्रसिध्दी देणे.

४ पुढील वर्षभरात जे देशहिताचे काम करायचे आहे त्याला प्रसिध्दी देणे.

सनदशीर कालखंडातील कॉंग्रेसचे कार्य :—

आपल्या २१ अधिवेशनांच्या कार्यकाळात इंग्रज धार्जिण्या लोकांची प्रगतीशुन्य वाटचाल, राष्ट्रभक्तीचा चैतन्यहीन तमाशा, बाहेरुन लादलेली चळवळ, स्वातंत्र्याची मागणी न करता सवलती मागणारे भिक्षेकरी अशी टिका सनदशीर कालखंडांवर केली जाते. परंतु या काळामध्ये भारतामध्ये सुधारणा झाल्या. व भारताचा घटनात्मक विकास घडून आला. ब्रिटिशांकडून क्रमाक्रमानेसुधारणांद्वारे स्वातंत्र्य घेणे हाच दृष्टीकोन त्यांनी ठेवला होता. ब्रिटिश सत्तेचे उच्चाटन न करता राष्ट्रीय आंदोलनाची पार्श्वभूमी तयार करण्याचे काम त्यांनी केले. राजकीय दृष्ट्या सुप्त असलेल्या जनतेमध्ये स्वातंत्र्यप्रेम, स्वाभिमान व देशासाठी त्याग करण्यास जागृत केले

वसाहतीचे स्वराज्य हे ध्येय :—

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी झाली नव्हती तर देशवासियांच्या समस्या राज्यकर्त्यांच्या कानावर घालणे व त्या दूर करण्यासाठी झाली होती. परंतु इंग्रज नोकरशाहीने या मागण्यांकडे लक्ष न दिल्याने कॉंग्रेसच्या मागण्या जहाल बनत गेल्या. लॉर्ड कर्झनच्या अत्याचारांमुळे हिंदी जनतेच्या आशा आकांक्षा धुळीस मिळाल्याने पुढे १९०५ च्या वाराणसी अधिवेशनात वसाहतीचे स्वराज्य हे कॉंग्रेसचे ध्येय जाहीर केले गेले.

भारतीय लोक राज्यकारभारास पात्र आहेत हे दाखवून दिले :—

हिंदुस्थानातील लोक अडाणी आहेत. त्यांना जबाबदारीने कोणतीही गोष्ट साध्य करता येणार नाही असा इंग्रजांचा जो समज होता. त्याला कॉंग्रेसने चोख उत्तर दिले. १८९२ चा कायदा सबवला व त्यातील त्रुटी काढून भारतीय लोकांच्या अधिकारात वाढ करण्याची मागणी केली. इंग्रज राज्यकर्त्यांचे दोष भारतीय जनतेला दाखवून दिले. अर्ज, विनंत्या ठराव करुन केंद्रीय व प्रांतिक कायदेमंडळात हिंदी लोकांचे प्रतिनिधीत्व वाढवावे. कायदे

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 86 : Indian National Congress and Maharashtra
UGC Approved Journal
E-ISSN : 2348-7143
January-2019

मंडळाचे अधिकार वाढवावे अंदाजपत्रकावर कायदे मंडळाचे नियंत्रण असावे इ. मागण्या करुन हिंदी लोकांच्या कर्तव्यनिष्ठेबाबत ब्रिटिशांचा असलेला गैरसमज दूर केल्या.

राजकीय, सामाजिक व आर्थिक गाऱ्हाणी मांडली :–

हिंदुस्थानच्या प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी रॉयल कमिशनची नेमणूक, स्पर्धा परिक्षा हिंदुस्थानात घेणे या परिक्षांसाठी असलेली वयोमर्यादा कमी करणे. वांशिक भेदभाव करणारे कायदे रद्द करणे. शेतकऱ्यांच्या शेतीसाठी पाणी पुरवठयाच्या सोयी उपलब्ध करुन देणे, सहकारी बँक व पतपेढयांची स्थापना करुन कमी व्याजदरात शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करणे. औदयोगिकरणास चालना देणे, औदयोगिक व तांत्रिक शिक्षणात वाढ करणे इ. मागण्या सरकारकडे करुन त्यातील काही मान्य करुन घेतल्या.

देशाबाहेरील हिंदी लोकांकडे लक्ष पुरवले :–

हिंदुस्थानमधून स्वस्त मजूर ब्रिटिश आपल्या इतर वसाहतींध्ये पाठवत असत. या मजुरांना असमानतेची वागणूक दिली जात असे. १८९४ ध्ये आफ्रिकेतील नाताळ येथील हिंदी लोकांचा मतदानाचा अधिकार काढून घेण्यात आला. तर १८९७ मध्ये ट्रान्सवाल येथे हिंदी मजुरांनसाठी विशेष वसाहतीतमध्येच राहण्याची सक्ती केली. या मजुरांकडून भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसला वर्गणी दिली जात होती. १९८४ मध्ये मद्रास अधिवेशनात या लोकांच्या हिताकडे लक्ष पुरवण्याची विनंती करणारा ठराव मंजूर करण्यात आला. पुढे प्रत्येक अधिवेशनात या संदर्भात कॉंग्रेसने ठराव मान्य केले. भारत सरकारवर दबाव आणून नाताळ व ट्रान्सवाल येथील इंग्रज सरकारला नमते घेण्यास भाग पाडले.

भारतमंत्र्याचे कार्यालय रद्द करण्याचा प्रयत्न केला :–

१८५८ च्या कायदयाने भारत मंत्र्याचे कार्यालय निर्माण करण्यात आले. एक भारतमंत्री व त्यांच्या मदतीसाठी १५ जणांचे भारतमंडळ निर्माण केले गेले. व या सर्वांचा पगार हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून दिले जावू लागले. मात्र इतर वसाहतींमये जो वसाहत मंत्री असे त्याचा पगार ब्रिटिश संसद देत होती. मग भारतमंत्र्याचाच पगार हिंदुस्थानच्या तिजोरीतुन का असा प्रश्न उपस्थित करुन १८८५ च्या पहिल्याच अधिवेशनात भारतमंडळ बंद करावे किंवा त्यांचा दरवर्षीचा ३४ लाख रुपये खर्च ब्रिटिशांनी करावा असा ठराव मंजूर केला.

जनतेचे अधिकार व स्वातंत्र्यासाठी आवाज उठवला :–

सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, गोपाळकृष्ण गोखले यांनी सरकारचे जनतेच्या हक्कांकडे व स्वातंत्र्याकडे लक्ष वेधून घेतले. चळवळ करणाऱ्या लोकांना गुन्हयाची चौकशी न करता अटक केली जात असे. अमरावतीच्या वार्षिक अधिवेशनामध्ये या विरोधात आवाज उठवण्यात आला. मॅग्ना चार्टा, हेबियस कॉपर्स यांची भारतीयांसाठी मागणी करुन कॉंग्रेस चळवळीत भाग घेणाऱ्या लोकांचे संरक्षण करण्यात यश मिळवले.

जनजागृतीच्या माध्यमातून भविष्यातील चळवळींचा पाया भक्कम केला :–

अर्ज विनंत्याच्या मार्गानेही या काळात अनेक चांगल्या गोष्टी साध्य केल्या. राज्यकर्त्यांचे दोष दाखवून त्यांना राज्यकारभारामध्ये सुधारणा करण्यास भाग पाडले. जात, धर्म, प्रांत यासारखे भेद विसरुन लोकांना एकत्र आणले. सभा, ठराव लेखांच्या माध्यमातून जनजागृती घडवून आणली. मुठभर सुशिक्षितांपुरती मर्यादीत असणारी संघटना देशपातळीवर पोहचवली. भारतीय लोकांना आपल्या हक्कांची जाणीव करुन दिली. वसाहतींचे स्वराज्य हे ध्येय बनवले. देशाच्या सर्व भागांमधून स्वातंत्र्यासाठी प्राणांची आहुती देण्यास तयार असणारा तरुण वर्ग निर्माण झाला व जहाल राजकारणाचा पाया घातला गेला.

इंग्लंडमधील कार्य :–

१८८७ मध्ये दादाभाई नौरोजी यांनी भारतीयांच्या प्रश्नांकडे इंग्लंडमधील लोकांचे व संसदेचे लक्ष वेधण्यासाठी 'इंडियन रिफॉर्म असोसिएशन' नावाची संघटना स्थापन केली. १८८९ मध्ये ब्रिटिश कमिटी अफ दि इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस मध्ये ब्रिटिश कमिटी ऑफ दि इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस ची एक शाखा इंग्लंडमध्ये सुरु करण्यात आले. तसेच न्यु इंडिया नावाचे वर्तमानपत्र सुरू करण्यात आले. इंग्लंडमधील जनतेचे मत सुधारणांबाबत अनुकूल व्हावे म्हणून एक शिष्टमंडळ पाठवण्यात आले. या शिष्टमंडळाने ठिकठिकाणी सभा घेत हिंदी जनतेची अवस्था ब्रिटिश जनतेच्या लक्षात आणून दिली.

सरकारी धोरणांवर टिका :–

काँग्रेसने ब्रिटिशांच्या राज्यकारभारातील दोष अभ्यासपूर्ण माहितीच्या आधारे दाखवून दिले. पब्लिक कमिशनची नेमणूक, १८९२ चा सुधारणा कायदा, सरकारी नोकर व वकील यांना काँग्रेसच्या चळवळीत सहभाग घेण्याची परवानगी, केंद्रीय प्रांतीय कायदेमंडळात हिंदी सभासदांची संख्या वाढवणे. औद्योगिक करणास चालना देणे. शेतकऱ्यांच्या हिताकडे लक्ष देणे. इ. च्या आधारे चळवळ सुरु करण्याचा प्रयत्न केला. उदारमतवादयांची प्रशंसा करताना डॉ. पट्टाभी सीतारामय्या म्हणतात, 'हिंदी राजकीय सुधारणा चळवळीच्या अग्रभागी असलेल्या मवाळांनी स्विकारलेल्या धोरणाबद्दल आपण त्यांना दोष देवू शकत नाही. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ही जरी राजकीय संघटना असली तरी विविध स्तरांवर होणाऱ्या बदलांचे प्रतिबिंब तीच्यामध्ये उमटले. ऐतिहासिक दृष्टया इतका संपन्न पक्ष आज जगात अन्यत्र कोठेही नाही. ब्रिटिश राजकीय विचारवंत मॉरिस जोन्स यांनी काँग्रेस हे जगातील अद्वितीय आश्चर्य आहे असे वर्णन केले आहे. १८८५–१९०५ या कालखंडात सनदशीर मार्गाने जावुन बळकट केली. काहीच न करण्यापेक्षा सावकाश केलेली प्रगती सुध्दा पुढील कार्यासाठी दिशादर्शक असते. मवाळ कालखंडामध्ये नेमके हेच साध्य केले गेले. इंग्रजी सत्तेचे त्यांनी उच्चाटन केले नसले तरी त्यासाठी आवश्यक ते वातावरण तयार केले. आपल्या राष्ट्राला ही वैभवशाली इतिहास आहे यांची जाणीव निर्माण केली. ब्रिटिश साम्राज्याचे शोषक स्वरूप व भारताच्या होणाऱ्या आर्थिक शोषणाची जाणीव प्रथमतः मवाळ्यांनीच निर्माण केली.

संदर्भग्रंथ

१. गोपाल एस – 'ब्रिटिशांची भारतातील राजनिती, डायमंड पब्लिकेशन, २००६.
२. कुलकर्णी अ. रा. 'भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन' स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाउस, ऑक्टो – १९९६.
३. कंतकर कुमार – 'कथा स्वातंत्र्याची,' महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे २००२.
४. कोलारकर श.गो. – 'आधुनिक भारत आणि आधुनिक युरोप' मंगेश प्रकाशन, २००१.
५. पामदत्त रजनी – 'आजकालचा भारत' डायमंड पब्लिकेशन २००६.
६. तळवळकर गोविंद – 'सत्तांतर' मौज, प्रकाशन ग्रह, ऑगस्ट, १९९७.
७. वैदय सुमन – 'आधुनिक भारताचा इतिहास' श्री साईनाथ प्रकाशन, फेब्रुवारी, २००१.